TÜBA-AR 29/2021

ESKİ İNSANIN DUYGULARININ ARKEOLOJİK VERİLERE VE YAZILI BELGELERE YANSIMASI

THE REFLECTIONS OF ANCIENT HUMAN EMOTIONS TO ARCHAEOLOGICAL DATA AND WRITTEN DOCUMENTS

Makale Bilgisi | **Article Info**

Başvuru: 26 Temmuz 2021 | Received: July 26, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 19 Ağustos 2021 | Peer Review: August 19, 2021
Kabul: 19 Ekim 2021 | Accepted: October 19, 2021

DOI : 10.22520/tubaar2021.29.008

A. Tuba ÖKSE *

ÖZET

Eski insanların davranışları, düşünceleri, inançları veya yaşam tarzlarını inceleyen arkeoloji, bu olguları gözlemleme olanağı olmadığı için, somut maddi kültür varlıkları üzerinden, diğer sosyal bilimlerden yararlanarak yorumlar. Buna karşın, davranışların, düşüncelerin ve inançların psikolojik arka planları yeterince önemsenmemiştir. Oysa her dönemin psikolojik arka planı, arkeolojik yaklaşımları da etkilemiştir. Ortaçağ kilisesinin baskıcı rejimi, Rönesans döneminde Avrupalıları Hıristiyanlık öncesi köklerini araştırmaya sevk eder, imparatorluk sonrasında kurulan ulusal devletler kendilerini eski toplumlarla özdeşleştirmeye yönlenir. Bu yaklaşıma karşıt olan arkeologlar maddi kültürün süreçleri ve ilişkilerine odaklanırken, psikanalistler tarihsel olayların, inançların ve davranışların psikolojik nedenlerini araştırır. İşlevselciler maddi kültürü işlev açısından değerlendirirken, psikologlar kolektif bilinçaltını tarihsel süreçlerden kaynaklanan öğrenilmemiş davranışlar olarak tanımlar. Arkeologlar malzemenin üretimi, kullanımı, dağıtımı ve imhası sürecindeki davranışı incelerken, psikologlar davranışları tepkiler yoluyla analiz eder. Yorumlayıcı Arkeoloji insan davranışını etkileyen zihinsel süreçleri incelerken, Bilişsel Psikoloji insan zihninin duyum ve algı süreçlerini inceler. Psiko-Mitoloji, mitolojik öykülerden yola çıkarak tarihsel olayları ve kolektif bilinçaltını birbirine bağlarken, Psikodinamik yaklaşım, mitolojik dünya görüşünü psikolojik süreçlerin dış dünyaya yansıması olarak açıklar. Psikanalitik Teori, rüyaları günlük düşüncelerin aktarımı olarak tanımlar ve tarihsel kişiliklerin rüyalarını onların hırslarının yansımaları olarak deşifre eder. Ayrıca doğal çevre ve mimarinin psikoloji üzerindeki etkisi ile bireysel ve toplumsal psikolojiyi ileten ve yansıtan sanat yapıtları da tartışılır.

Tarihsel ve arkeolojik veriler, insanların arzu, korku, kaygı, üzüntü, suçluluk, pişmanlık, kibir, açgözlülük, öfke ve depresyon duygularının yanı sıra melankoli, kaygı bozukluğu, şizofrenik paranoya, psiko-şok, obsesif-kompulsif bozukluk ve nevrozu da yansıtır. Eski insanlar doğa olaylarını, hastalıkları ya da ölümü açıklayamadığından, bu olguları çeşitli nedenlere bağlamıştır. Bunlardan korunmak ve kurtulmak için de büyü, kehanet ve muskalarla

* Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Umuttepe Yerleşkesi, 41380 İzmit/Kocaeli.
e-posta: tubaokse@yahoo.com ORCID: 0000-0003-3533-8936

The contents of this system and all articles published in Journal of TÜBA-AR are licenced under the "Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0".

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

kendilerini bunlardan korumaya, bir çeşit plasebo etkisi sağlamaya veya olayları istedikleri gibi geliştirmeye çalışmışlardır. Sosyal Psikoloji bağlamında krallar, halkı tanrılarla görüştüklerine inandırmak için, dini tören veya ziyafet sahnesi içeren tasvirli eserlerde kendilerini tanrılarla birlikte betimlettirmiştir. Büyük ve çok yüksek inşa edilmiş saraylar ve tapınaklar, insanların tanrılar ve krallar karşısında kendilerini çok küçük hissetmelerini sağlamış, av ve savaş sahneleri, kralların güçlü ve zalim yönlerini vurgulamak ve rakiplerinde korku yaratmak için kullanılmıştır. Kuşatılmış şehirlerin tanrılarını şölene davet etme, tanrılarının heykellerini alma, mezarlarını yıkma, derileri yüzülmüş ve kazığa oturtulmuş insanları çevreye asma gibi uygulamalar, halkın moralini bozarak ve direniş gücünü azaltmıştır. İsyancıların uzak bölgelere sürülmesi ve ardından gelen bir dizi zorluk da toplumsal sarsıntıya neden olarak, onlara zalim krala boyun eğmekten başka seçenek bırakmamıştır. Bu örneklerden yola çıkılarak eski insan davranışları, deneysel, sosyal ve davranışsal psikolojilerin katkılarıyla yeniden yapılandırılabilecektir..

Anahtar Kelimler: Psiko-arkeoloji, davranış psikolojisi, toplumsal psikoloji, psiko-mitoloji, psikolojik savaş, inanç psikolojisi.

ABSTRACT

Since there is no chance to observe the behaviour, opinions, beliefs or lifestyles of ancient people, archaeological material can only be interpreted by collaboration with other social sciences. On the other hand, psychological background of behaviours, opinions and beliefs did not receive enough attention. However, the psychological background of each period has also affected archaeological approaches. The repressive regime of the medieval church impelled the Europeans to research their pre-Christian roots during the Renaissance, which canalized the post-imperial national states to identify themselves with ancient societies. Archaeologists opposed to this approach focussed on the processes and relationships of material culture, while psychoanalytic psychologists investigated psychological reasons of historical events, beliefs and behaviours. Functionalist expressed the material culture in terms of function, while psychologists described the collective subconscious as unlearned behaviours arising from historical processes. Archaeologists stimulated the behaviour during production, use, distribution and disposal of material, while psychologists analysed behaviours through reactions. While Interpretive Archaeology studied the mental processes that affect human behaviour, Cognitive Psychology studied the processes of sensation and perception of the human mind. Psycho-Mythology connected historical events and collective subconscious from mythological stories, while Psychodynamic approach explained the mythological worldview as psychological processes reflected to the external world. The Psychoanalytic Theory defines dreams as the transfer of daily thoughts, and decipher dreams of historical personalities as reflections of their ambitions. Also the effect of natural environment and architecture on psychology as well as works of art communicating and reflecting individual and communal psychology have been argued.

Historical and archaeological data reflect peoples' feelings of desire, fear, anxiety, sadness, guilt, regret, arrogance, greed, anger and depression as well as diagnose psychological problems such as melancholy, anxiety disorder, schizophrenic paranoia, psycho-shock, obsessive-compulsive disorder and neurosis. Ancient people could not explain the reasons behind natural events, illnesses or death; so, they tried to protect themselves from these phenomena by magic, prophecy and amulets, providing some form of placebo effect or to develop events as desired. Social Psychology is shaped by the images of kings during religious ceremonies and banquets before the portrayal of the gods, for convincing people to believe in their contacts with gods. Large and very high constructed palaces and temples made people perceive themselves so small in front of gods and kings. Scenes of hunt and battle were used to emphasize the powerful and cruel aspects of the kings and to create fear in their opponents. Rituals for inviting the gods of besieged cities to the feast, taking away the statues of their gods, destroying their graves, and hanging skinned and impaled people around these, demoralized the people and reduced their resistance. Also deportation of the rebels to distant regions caused a social trauma, and the ensuing series of difficulties left them no choice but to submit to the tyrant king. Basing on these examples, ancient human behaviour can be reconstructed with contributions of experimental, social and behavioural psychologies.

Keywords: Psycho-archaeology, behavioral psychology, social psychology, psycho-mythology, psychological warfare, belief psychology.

GİRİŞ

Hayal gücünü kullanarak tasarlanan aletler ve sanat eserleri üreten ve bunları geliştiren insan zihni, doğa olaylarını kendi tepkileriyle özdeşleştirerek açıklamaya çalışırken, düşüncelerini diğer insanlara aktarırken kullandığı simgeleri bedeninden ve içinde yaşadığı çevreden alır, doğa olaylarına ve diğer canlılara, bireylere ve topluluklara gösterdiği tepkilere biçim verir. Öncüllerinin üç katı büyüklükteki neokorteksi ve beyin hücreleri arasında çok yönlü bağlantıları olan büyük ve karmaşık beyin yapısına sahip *Homo sapiens*, diğer canlılardan farklı toplumsal yapılar, yöntemler, gereçler ve psikolojiler geliştirir.

Eski toplumların davranışlarını gözlemleme, onlarla konuşarak düşüncelerini, hislerini, inançlarını öğrenme şansı olmadığından, bu olgular ve bunların psikolojik temelleri, günümüze ulaşan yazılı belgeler ile arkeolojik kalıntılar ve izler üzerinden okunmaya çalışılır. Eski insanın yaşadığı çevrenin jeolojik, biyolojik ve iklimsel geçmişi kültürel, ekonomik ve siyasi geçmişini biçimlendirme, geliştirme ve değiştirme sürecinde etken olan duygu ve düşünceler, çevresini algılayış biçimi, olaylara verdiği tepki, nasıl öğrendiği, neler hissettiği, neler düşündüğü ve kurduğu ilişkiler, eski insanı anlamaya yönelik yollardır. Bu çalışmada, maddi kültür kalıntıları ve yazılı belgeler üzerinden eski insanın hangi olaylar karşısında nasıl davrandığı, çevresiyle ilişkilerini nasıl bir ruh hali ile biçimlendirmiş olabileceği, kendi deneyimlediği ruh halinin üzerindeki etkisini, diğer insanlara nasıl uygulamış olabileceği sorgulanacaktır. İnsanın çevresindeki olayları açıklama biçimi, kendini korumak ve olayları inanç, tedavi, hükmetme, itaat sağlama gibi kendi yararına geliştirmek için hangi davranışlarda bulunduğu ve duygu durumlarının toplum yapısına nasıl etki ettiği tartışılacaktır.

ARKEOLOJİK VE PSİKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

İnsanın duygu ve düşüncelerinin çözümlenmesi için arkeoloji, antropoloji, sosyoloji ve psikolojide farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Dilbilim, göstergebilim ve antropoloji alanlarında insan davranışlarını büyük yapılar, sistemler ve oluşumlar çerçevesinde inceleyen Yapısalcı yaklaşımlar 20. yüzyılın ikinci yarısında önem kazanır. Yapısalcı Arkeoloji kültürün yapısını eşzamanlı iç bağıntılardan oluşan bir bütün olarak görür, insan davranışları ve olgularını büyük yapılarla açıklar[1]. Yapısalcı Psikoloji 19. yüzyılda insan bilincini temel bileşenlere ayırırken Lewis Bernstein Namier ve Ronald Syme liderleri yandaşları ve karşıtlarıyla birlikte değerlendirerek siyasi elitlerin özelliklerini araştırır[2]. Erich Fromm masalların psikanalizini[3] yapsa da tarihi kişi ve toplumların psikolojilerinin anlaşılmasında yeterli olmaz. Antropolog Claude Lévi-Strauss nesnelerin nasıl ve ne için üretildiklerini aralarındaki benzerlik ve farklılıklara göre araştırır, bunların arasındaki ilişkileri çözümler ve olguların tekrarlanarak üretildiğini, her yapının öğelerinin düzen içinde konumlandığı sonucuna ulaşır[4]. Michel Foucault tarih yazımında egemen olan süreklilik ve evrimcilik kavramlarına karşı tezler sunarken işaretler, izler, kurumlar, uygulamalar, eserlerden oluşan bir dizi malzemeyi bir nesne olarak analiz ederek tarihsel olayların bireysel ve kişisel yapılarını kurgular[5].

20. yüzyılın ilk yarısında zihinsel süreçleri ve davranışları inceleyerek bilincin nasıl çalıştığını ve değişen çevre şartlarına nasıl uyum sağladığını araştıran İşlevselci Psikolog Carl Gustav Jung, geliştirdiği Analitik Psikoloji kuramında ortak bilinçdışını tarih boyunca karşılaşılan benzer olayların oluşturduğu öğretilmemiş eğilimler ve davranış kalıplarını yansıtan kök tiplerle açıklar[6]. Kişi (*persona*) kök tipini toplumsal görüntü, duygusallık ve yaşam gücüyle bağdaştırdığı *anima* ile bilgelik, mantık ve gerçekçilikle bağdaştırdığı *animus* kök tiplerini de toplumdaki dişi ve eril roller olarak tanımlar. Anne kök tipi toprak anayı simgelerken, üreme ve yaşam içgüdülerini barındıran gölge kök tipi, insanın kötü yanlarını içerir. Jung'a göre mitolojide ailesini, evini, yurdunu terk ederek bilinmeyene gidebilen özgüvenli kişiler eril kahramanken, gölge ile birleştiğinde acımasız lidere dönüşürken ruhsal güç (*mana*) falluslarla simgelenen fiziksel güçtür ve semenin tohumu simgelemesinden dolayı, bereket ayinlerinde kullanılır. Yapısal İşlevselci sosyologlar Auguste Comte ve Émile Durkheim, toplumsal kurumların geniş sistemler halinde işlev gördüğünü öne sürerken Bronisław Kasper Malinowski de kurumların birbirine etkileri üzerine temellendiği toplumsal ve psikolojik mekanizmaları inceler[7].

Davranışçı Psikolog Ivan Pavlov'un 19. yüzyılda belirli uyarıcılarla karşılaşan her canlının koşullanarak aynı tepkiyi vereceğinden yola çıkan koşullanma deneylerinde genelleme, ayırt etme, sönme, kendiliğinden geri gelme, bitişiklik, habercilik, birden fazla uyarıcıya koşullanma (şartlı refleks), gölgeleme, pekiştirme ve öğrenilmiş çaresizlik kavramları ortaya çıkar[8]. Davranışçı Arkeoloji yaklaşımı da buluntuların mekânsal bağlamda nasıl üretildiği, kullanıldığı, dağıtıldığı ve atıldığı etnolojik

1 Hodder – Hutson 2010, 85-93.

2 Şahin 2016, önsöz.

3 Elban 2018, 232-235.

4 Binford 1962.

5 Focault 1998: 281.

6 Jung 2006: 93-101; 2007. Jung'un kök tipleri arketip ya da öntip olarak adlandırılır.

7 Özbudun – Uysal 2012: 88-89

8 Pavlov 1975: 16-18.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

verilerle karşılaştırarak kurgular, insanların sosyal ilişki şekli ve taklit olgusunu fizyolojik, psikolojik ve sosyal faktörlerle açıklar[9].

Sigmund Freud'un tarihteki olaylar ve ruhsallık arasında bağ kurduğu Psikodinamik Yaklaşım, kişiliğin bilinç dışı anılarla ve dürtülerle biçimlendiğini savunur ve mitolojik dünya görüşünü dış dünyaya yansıtılmış psikolojik süreçler, dinsel görüngüleri de kitle psikolojisinin bir parçası olarak açıklar[10]. Yaşanmış olayların bilinçaltındaki birikiminin insan davranışlarını etkilediğinden yola çıkarak kişilerin bilinçdışı korkularını, isteklerini ve güdülerini, tarihi olayları etkileyen davranışların psikolojik nedenlerini, kitlesel psikolojinin toplum yapısıyla etkileşimini araştırır, nevrozu sanat, din ve felsefe ile ilişkilendirir[11], dini ayinin psikolojik sürecini açıklarken bireysel psikoloji ve toplumsal tarihi karşılaştırarak dini kitlesel takıntılı psikolojik olay (obsesif nevroz) olarak tanımlar, kefareti de takıntılı eylemlerle kıyaslar[12].

Gerçekliğin insanın duyguları, düşünceleri, hayalleri olduğunu savunan post modern düşünceden etkilenen Süreçsel Ötesi (Post-Süreçsel) anlayış, insan davranışlarının ortaya çıkmasında etken olan zihinsel süreçlerin anlaşılması ile kişisel deneyimlerden yola çıkan öznel yorumları ön plana çıkarır[13]. Yapısal Ötesi (Post-Yapısal) anlayışta kültürel eylemlerin nedenleri, aynı tarihsel bağlamdaki veri tipleri altında farklı yapılar olabileceği ve zamanla anlamların dönüşebileceği temel alınarak mekân ve nesnelerin konumları, kullanılışı, davranış düzeni, simgeler, törenler üzerinden çözümlenir[14]. Dilbilimci ve antropolog Roger Martin Kessing öğrenilip biriktirilmiş deneyimleri bir topluluğun davranış özellikleri ve aktarılmış modeller olarak tanımlar ve kültürü toplumsal sistemin değil birey ve topluluğun ürettiğini, benzerliklerin insanlar arasındaki ilişkiyi göstereceğini öne sürer, buluntuların yayılımını iletişim ağlarıyla, gelenekleri de topluluklarla ilişkilendirir[15].

İnsan zihninin duyum, algı ve anlama süreçlerinin davranışlarına yön verdiğini savunan Bilişsel Psikoloji de bilginin nasıl işlendiği ve depolandığını, problem çözme, bellek, öğrenme gibi içsel süreçlerini inceler. İnsanın toplum içerisinde, diğer insanların ne düşünebileceğini veya hissedebileceğini anlama yeteneğini ön plana çıkararak buna uygun davrandığını savunan Bilişsel Arkeoloji de simgelerden anlamlar çıkarmayı hedefler[16]. Eski insanların duyguları, davranışları ve tepkileri arkeolojik ve filolojik veriler doğrultusunda, Deneysel, Sosyal ve Davranış Psikolojilerinin katkısıyla canlandırılabilir[17]. Bağlamsal yaklaşımda eski insanların ve toplumların duygu ve düşünceleri, davranışların nasıl oluştuğu, nasıl geliştiği ve ne gibi sonuçlara ulaştığı bir buluntunun hangi davranışlardan dolayı orada olduğu ve diğer bulgularla ilişkisiyle çözümlenirken, duygusal zekâ ile bir kişinin kendisini bir başkasının yerine koyabilme ve onun duygu, düşünce ve davranışlarını anlayabilme yetisi (duygudaşlık, empati) ön plana çıkar[18]. Bu kavram psikolojide kişinin karşısındaki kişinin duygu durumunu anlamak için iç taklit yoluyla paralellik kurması ve onun iç dünyasını görmesidir. Eski insanın duygularını anlamaya çalışan araştırmacı da incelediği bağlamı kullanmış olan bireylerin duygu durumunu, düşünce ve davranışlarını, kendisini onun yerine koyarak anlayabilecektir.

DUYGULARIN OKUNMASI

Eski İnsanın duygu ve düşünceleri yazılı kaynaklar, mimari, sanat eserleri ve çeşitli arkeolojik dolgularda izleri kalan davranışlar üzerinden kurgulanır.

İnanç

İnsanın yaşama, ölüme ve evrene ilişkin neden ve nasıl gibi sorulara yanıt arayışının mitolojik öyküleri oluşturduğu ve bunları kendi mantığı ve hayal gücü ile biçimlendirdiği ve sözlü, yazılı kültür ile kendisinden sonraki kuşaklara aktardığı mitolojik öykülerin insana özgü simgeler içerir, kültürü, dini, bilimi ve sanatı biçimlendirir. Analitik Psikolojiye göre mitolojik öyküler toplumun inançlarından günlük yaşamın kurallarına kadar uzanan yelpazede ortak bilinçdışının ürünü olan duygu, düşünce, algı, fantezi ve davranışları yansıtan kodlanmış simgeleri kuşaktan kuşağa iletir[19]. Anlatı Psikolojisi, insanın olayları algılayışını, çevre ile ilişkilerini, düşüncelerini ve geleneklerini inceler[20]. Kültürel Psikoloji ve alt alanları biyolojiyi değil, kültürü ve kültürlerarası iletişimi ön planda ele alır, simgesel

[9] Hodder – Hutson 2010, 42, 64, 156-161.

[10] Freud 1972, 36; Rieff 2010, 109-113; Şahin 2016, önsöz.

[11] Rieff 2010, 109-113.

[12] Bkz. Güleç 2009. Bireyin bilinç düzeyinde yaşadığı ve kontrol altında tutamadığı istem dışı sürekliliği olan düşünce, hayal ve dürtülerin (obsesyonlar) üstesinden gelebilmek için yapılan davranışlar (kompülsiyon) toplumsal ve kültürel değişkenler eşliğinde nevroz, depresyon ya da psikoz olarak tanımlanır.

[13] Hodder – Hutson 2010, 200-203; Gibbon 2013, 42; Gamble 2014, 23.

[14] Hodder 2013; Gamble 2014, 36-37; Schiffer 1996, 647, 664; Hodder – Hutson 2010, 27, 31-33, 42-44, 64, 95-97, 102-110, 174-175, 221, 261-264.

[15] Hodder – Hutson 2010, 44-47.

[16] Bach *et al*. 2000; Stone *et al*. 1998; Renfrew 2013.

[17] Hilgard *et al*. 1971, 460.

[18] Flannery 1973; Ersoy – Köşger 2016: 10.

[19] Eliade 1993, 14; 1994, 41; Maloney 1999, 103; Özbudun 2009, 882-887; Gürel – Muter 2007, 257-258, 538-539; Tan 2014, 140; Akcan 2019, 50-53, 57-60.

[20] Şah 2018, 5, 9-15. Anlatı psikolojisi, insanların deneyimlerini anlamlandırması ve sonraki eylemlerini planlaması için bir çerçeve sağlarlar.

kavram ve olayların nasıl algılanması gerektiği üzerinde durur ve bu algıların tarihini ele alır[21]. Karl Gustav Jung'un mitolojik öyküleri kolektif bilinçaltının duygusal-düşsel zihin yapıları olduğu görüşü doğrultusunda yapılan psiko-mitolojik bir çalışmaya göre, Perseus'un kendi iç dünyasına yaptığı yolculuk sırasında gizli kalmış bazı yönlerin çözümlenmesi yoluyla ortak bilinçdışına yapılan evrensel yolculuk şifreli mesajlarla aktarılır[22].

S. Freud'un insan davranışı doğuştan gelen dürtüler ve güdüler çerçevesinde meydana geldiğini savunan Psikanalitik kuramda rüyalar uyanıkken düşündüklerimizin uyku durumuna aktarımıdır ve çoğu kez kişinin çatışmalarına odaklanır, bastırılan arzunun doyumu gerçekleşir ve gizli kalmış olan açığa çıkar[23]. Eski Önasya'da rüyaların tanrılar ve tanrısal varlıklar tarafından gönderildiğine inanılmıştır ve krallar, tanrıların kendilerine rüyalarında görünerek isteklerini bildirdiklerini aktarmış, rüyaları rahiplere yorumlatarak doğrulatmıştır.

Bazı rastlantısal olaylar ile tesadüfen işe yarayan bazı davranışların doğru kabul edilmesi, bazı nesnelerin, mekânların ya da zaman dilimlerinin "uğurlu" ya da "uğursuz" olarak nitelenmesine, falcının yönlendirmesiyle uygulanan eylemden beklenen sonucun alınması da kendini gerçekleyen kehanet olarak fala inancın güçlenmesini sağlar[24]. Örneğin, Perseus öyküsünde kralın torunu tarafından öldürüleceğine ilişkin kehanet, bundan kurtulmak için çabalamasına karşın, Perseus'un onu yanlışlıkla öldürmesi ile gerçekleşir[25]. Eski Önasya'da kralların kâhine götürdüğü koyunun karaciğer biçimine göre yapılan yorumlar, karaciğerin pişmiş toprak modeli üzerine yazılır ve başka fallar için kaynak olarak arşivlenir[26].

Toplum

Tarihsel ve psikolojik olaylar, savaşlar, barışlar, topluluklar, toplumlar, kentler insan merkezlidir ve duygular, inanç sistemleri, istekler ve yargılar kültürel çerçeve tarafından belirlenmiştir. İnsan davranışlarının büyük çoğunluğu toplum tarafından belirlenen öğrenilmiş davranışlardır ve tarihsel, kültürel altyapısı vardır. Toplumsal Psikoloji bireyin duygu, düşünce ve davranışlarının diğerlerinden nasıl etkilendiğini, kişisel özelliklerin toplumsal özelliklerin etkisi ile nasıl şekillendiğini ve uyma, itaat, önyargı, liderlik, benlik, kimlik, kültür, arkadaşlık, uyma gibi sosyal davranışları inceler[27]. İleriki bölümlerde Eski Önasya tarihi metinlerinde kralların duygu durumları ve toplumları psikolojik olarak nasıl biçimlendirdiklerinin nasıl okunabileceği tartışılacaktır.

Çevre

İnsan davranışlarını doğal çevre özelliklerinin yanı sıra yapılaşma, toplum yapısı, toplumsal ilişkiler etkiler, içinde bulunduğu çevre tarafından yönlendirilir[28]. Fiziksel özellikler gerilim, rahatlık, korku, neşe, canlılık, gizemlilik gibi duyguları biçimlendirir. Çevrenin görünürlük oranı ve iyi erişim olanakları güvenilir yaşam alanı olarak tercih edilmesinde etkendir[29]. Geniş ovalar üzerine kurulan yerleşimlerde çevrenin görünürlük oranı yüksektir ve insanlar bu tip çevrelerde kendini güvende hissedebilir. Bazı dönemlerde yerleşimlerin dar vadilere yönlendirilerek geniş ovalardan gizlenmesi ya da doğal geçitler üzerinde yer alması, bunların gizlenerek korunmasını gerektiren güvensiz bir ortamın söz konusu olabileceğini gösterir. Dağlık bölgelerdeki yerleşimler de çevrenin iyi görülebileceği yükseltiler üzerine kurularak hem güven duygusu hem de doğada kutsallık atfedilen öğelerin görünürlüğü sağlar. Hitit kenti Kuşaklı, Kulmaç dağlarının Altınyayla'ya bakan plato eteği üzerindeki konumu ile iki farklı yönde çevre psikolojisi oluşturulmuştur. Tarım alanlarını yukardan görerek düz ovadaki tarımcı köyleri ve çiftlikleri kontrol etmenin yanı sıra, kentin yaklaşık 2 km güneyindeki Cücükşar Tepesi'nde bulunan Fırtına Tanrısının Huwaši tapınağı[30] ile görsel iletişim kurarak kent halkına tanrıya yakın oldukları duygusunu vermiş ve güvende hissetmesini sağlamış olmalıdır.

[21] Çukur 1999: 2, 5-8.

[22] Tokyay 2011. Argos kralı Akrisios, torunu tarafından öldürüleceği kehaneti üzerine kızı Danae'yi yeraltında bir odaya kapatır, ancak, baş tanrı Zeus kızı Perseus'a hamile bırakır (kahramanın mucizevi doğumu; bakirenin doğurması). Kral ikisini bir sandık (ana rahmi) içinde denize (yaratıcı potansiyel) bırakır, onları balıkçı Dyktys (bilge adam) kurtarır. Danae'ye âşık olan Seriphos kralı Polidectes (gölge), Perseus'u Gorgon'lardan birinin başını getirmesi için uzaklara gönderir (erginlik yolculuğu). Perseus tanrıların yardımı ile Gorgonların mağarasına (bilinçdışı imgesi) girer ve Athena'nın kalkanını (annenin koruyucu kabuğu) ayna gibi kullanarak Hermes'in kılıcı ile Medusa'nın başını keser. Andromeda'yı ejderhadan kurtararak (zafer) evlenir (erginleşen ego), Argos'ta bir yarışta kral Akrisios'u bilmeden, disk (mandala, özbenlik kök tipi) ile öldürür (erginlik, aşama kök tipi).

[23] Freud 1972.

[24] Örnek 1966, 53-55; Cohen 1993.

[25] Tokyay 2011.

[26] Orhun 2009.

[27] Hogg – Vaughan 2011, 24, 27; Kağıtçıbaşı – Cemalcılar 2014, 67-68, 71-72, 79-80.

[28] Aydınlı 1986.

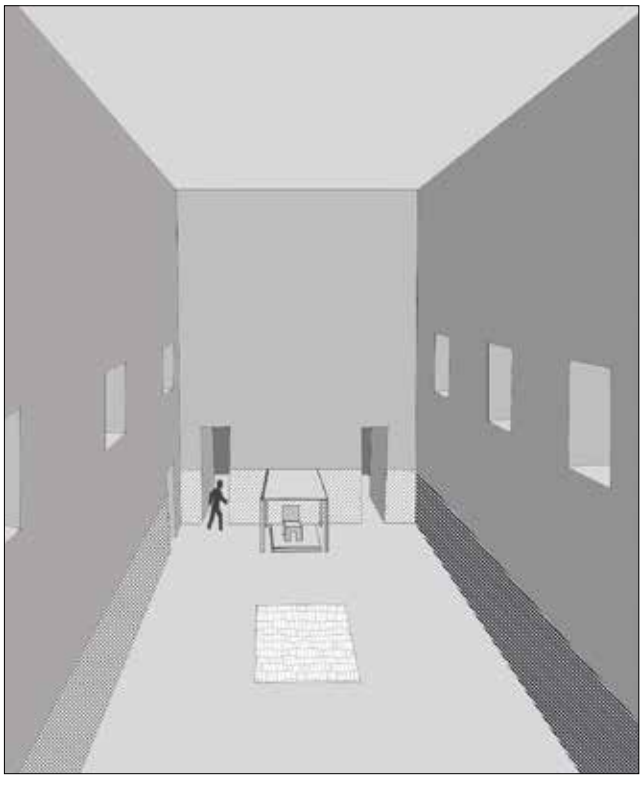
[29] Ward Thompson 2013, 25-32.

[30] Ökse 2019b.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

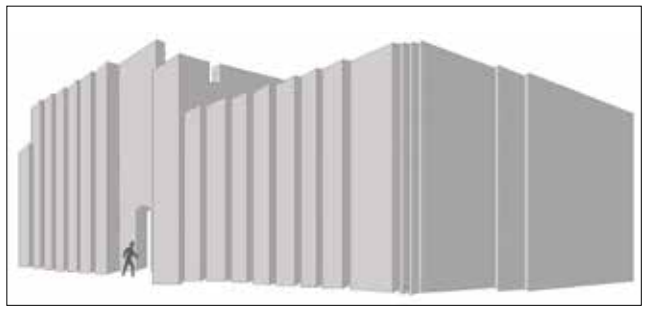
Mimari

Yapıların biçimleri, malzemeleri, boyutları, akustiği, ışığı, yüzeyinin renk ve dokusu ile simetri, yön, kapalılık, yakınlık gibi özellikler Mimari Psikolojiyi yansıtır[31]. Yüzeylerin ve eşyaların düzenlenişi, nitelik, yoğunluk ve görünümleri ile ışığın yön ve kalitesi, mekânın niteliğini algılamayı sağlar. Bir yapının dış yüzeyi çevresindekilerle aynı ise kütle yoğunluğu artacağından dıştan heybetli algılanması, farklı ise de azalacağından, küçük algılanması sağlanır[32]. Görüngüsel Arkeoloji, maddi kültürü betimlemek için insanın algılayışı üzerinden boyut, ağırlık, uzaklık gibi ölçütler kullanır[33]. Tapınakların ve sarayların çok yüksek oluşu, insanın kendini küçük ve güçsüz, tanrıları ve kralları büyük ve güçlü olarak algılamasını sağlayan bir düzenleme olarak değerlendirilebilir (Resim 1-2).

Resim 1: Saraylarda Taht salonu iç mekân canlandırması (yazarın çizimi). / *Reconstruction of a palace's throne hall from inside (author's drawing).*

Bilişsel psikolojinin bir dalı olan Algı Psikolojisi, çevreden elde edilen bilginin duyular aracılığı ile zihinsel bir süreçle okunması prensibinden hareket eder. Algı Psikolojisinde ışık, doku, malzeme, biçim ve renk gibi tasarım öğeleri etkendir[34]. Mekândaki ışığın nitelik ve niceliği işlevsel ve estetik olmanın dışında, insanın duygularında, iletişiminde ve davranışlarında da etkendir[35]. Farklı ışık-gölgenin psikolojik etkilerinin deneysel yöntemle ölçüldüğü bir çalışmada denekler ışık-gölgenin belirgin olduğu durumları sıkıcı, rahatsız edici, karamsar, karmaşık ve heyecan verici, belirgin olmadığı durumları da rahatlatıcı, durgun, basit, düzenli, huzur verici olarak tanımlanır. Örneğin, rahatlatıcı ve mistik bir hava vermesi için kiliselerde de ışık düşük seviyede kullanılır. Mağaraların dar ve karanlık bölümlerinde duvar resimlerinin bulunmasının yanı sıra Göbeklitepe'de toplu ayinlerin yapıldığı değerlendirilen dairesel çukur yapıların üzerini örten çatıya yerleştirilen dar bir taş oyuktan geçilmesi veya Çatalhöyük'teki çok küçük pencereli kerpiç konutlara çatıdan dar bir girişten inilmesinin, bu yapıların içine giren ışığın düşük seviyede olmasını sağladığı önerilmiştir[36]. Psikolojik olarak farklı duyguları renklerin açık ve koyu tonları sağlarken, ışık ve gölge tonları da mekânın farklı algılanması gereken bölümlerini vurgular. Eski Mezopotamya tapınaklarında dış duvarlarda yer alan nişler ışık-gölge durumuna göre yoğunluk etkisini artırırken Eski Yunan ve Roma tapınaklarında yapı boyunca dizilen sütunlara çarpan doğal ışık ile sütun aralarındaki karanlık bölmeler, ritmik bir görüntü sunar (Resim 2).

Resim 2: Mezopotamya tapınağı veya sarayının canlandırması (yazarın çizimi). / *Reconstruction of Mesopotamian Temple or palace (author's drawing).*

Farklı sertlikteki yüzey dokularının, aydınlatmanın ve renklerin mekân algısında uyandırdığı psikolojik etkilerin deneysel olarak ölçüldüğü bir çalışmada[37], mekân yüzeylerinin algılanan boyutu ve anlamı etkilediği belirlenir. Bu bağlamda Mezopotamya krallarının kabul salonlarını süsleyen taş kabartma levhalar sert iç mekân yüzeyleri oluşturarak, huzura gelen insanların psikolojilerini biçimlendirmiş görünmektedir.

[31] Ertürk 1977; Altan 2012b, 77.
[32] Altan 2012b, 81-82.
[33] Tilley 2013; Hodder – Hutson 2010, 203.
[34] İzgi 1999; Canbolat – Salan 2020: 143-145, 150.
[35] Altan 2012a.
[36] Lewis-Williams 2004: 32-34, 53-54.
[37] Aytuğ 2012.

Günlük ilişkilerde kullanılan mikro-alanlar ve mesafeler de yapıların ve yerleşimlerin örgütlenmesini biçimlendirir. Konut planı ve iç mekân düzenlemesi toplumsal psikolojiyi ve yaşam biçimini yansıtır. İçe dönük yaşam biçimini yansıtan iç avlulu konut planlamasında odalar ışığı ve havayı sadece iç avludan alması ve aileye ait bölüm ile hane ekonomisinin yürütüldüğü işliklerin birbirinden ayrılması, mahremiyeti yansıtır[38].

Sanat

Bireyin içsel ve çevresel etkenlerle etkileşiminde nesne, olay veya kişilerin iç dünyasında uyandırdığı izlenimlerden doğan duygu, yaşamın temel belirleyicilerindendir. Sanat, düşünce ve davranışlarını yansıtan, kendini imgesel anlatımla ifade eden bir iletişim şeklidir. Görsel sanat eserleri üzerinde belirli bir düzen içinde bulunan öğeler, içinde sözün olmadığı tasarım, imge, duygu ve deneyimlere biçim vererek eylemi, zamanı, mekânı yansıtır, ruh halini yönlendirir, eylemin duygularla algılanmasını ve göstergeler üzerinden kurgulanmış bir şemayla iletişim kurmasını sağlar[39]. Thomas Lipps'in psikolojik sanat kuramına göre sanat, ruhsal ihtiyaçlardan doğar ve Sanat Psikolojisi, bir nesneden duyulan mutluluktur[40]. Sanat Tarihi araştırmaları, sanatçının bilinçaltını ve içinde yaşadığı ortamı sorgulayan psikanalitik açıklamaları kapsar[41].

İnsanın düşsel dünyasında biçimlenen öyküleri, soyut düşüncelerini sanat eserlerine aktarımı, Üst Paleolitik dönem mağara duvar resimleriyle başlatılır. Bu eserlerin öyküler anlattığı, simgeler barındırdığı ve bunların akıl ve düşünceyi yansıttığı, yazı öncesinde insanlar arasında bir iletişim aracı olarak kullanıldığı değerlendirilir[42]. Kuzey Mezopotamya'da en erken yerleşik yaşamın başladığı dönemden itibaren taş kabartmalar ve bezemeli taş kaplar üzerinde geliştirilen ve ilerleyen süreçlerde pişmiş toprak kapların üzerine bezek olarak taşınan simgesel anlatımlar kullanılmıştır. Örneğin, nehirler dalgalı hatlar ya da menderes motifleri ile simgelenmiştir.

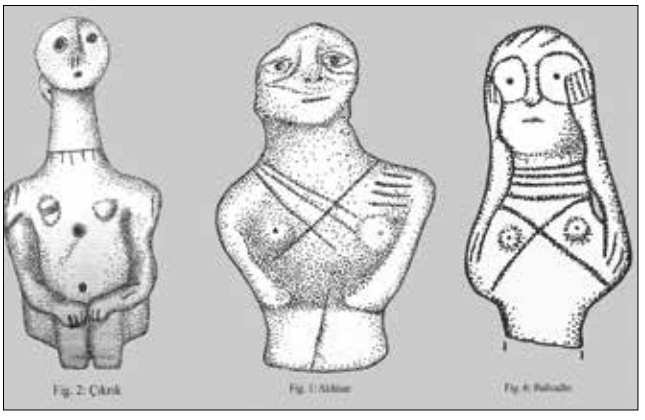
Kaplar üzerine çizilen betimler sanatçının çevresi ile olan ilişkisinden etkilenebileceği gibi, bunları çizen sanatçının ruh halini de yansıtır[43]. Örneğin, Orta ve Geç Tunç çağlarında Kuzey Mezopotamya'da ve Orta Anadolu'da üretilen boya bezemeli kaplarda genellikle düz hatlardan oluşan geometrik desenler ve durağan figürler yer alırken, çağdaşı Ege kültürlerinde kap bezemelerinde

Resim 3: Girit (Orta Minos I), Orta Anadolu (Alişar III) ve Kuzey Mezopotamya (Habur Boyalısı) Orta Tunç Çağ boyalı kaplar (yazarın çizimi). / *Middle Bronze Age painted pots from Crete (Middle Minos I), Central Anatolia (Alişar III) and Northern Mesopotamia (Painted Habur) (author's drawing).*

yuvarlak hatlara daha çok yer verilir, çok daha hareketli sahneler tasarlanır (Resim 3). Bu fark, büyük olasılıkla çevrenin sanatçı üzerinde bıraktığı etkiden kaynaklanmış olmalıdır. Orta Anadolu coğrafyasında hafif engebeli düzlükler hâkimken, Ege coğrafyasına girintili çıkıntılı kıyılar, adalar, değişken dağlık bir çevre ile rüzgâra göre sürekli farklılık gösteren deniz ortamı egemendir. Deniz dalgalarının kıvrımları, yosunların dairesel hatlarla hareket etmesi, Orta Anadolu'nun daha durağan çevresinden farklı bir etki yaratır. Büyük olasılıkla, pişmiş toprak kapların üzerindeki bezemelere de bu farklılık yansımıştır. Çevre koşullarının sanat eserlerini etkilemesine ilişkin bir diğer örnek de Avrupa'da 16. yüzyılın son yüzyılları ile 17. yüzyılda hüküm süren Küçük Buzul Çağında yoğun bulutlu hava koşullarının yansıdığı tablolarda koyu renk gökyüzü ve karanlık bir çevre baskındır[44].

İnsanların duygu durumlarının sanat eserlerine yansıması da arkeolojik buluntular üzerine yapılan bazı çalışmalara konu olmuştur. Örneğin, Erken Tunç Çağında üretilen pişmiş toprak kadın figürlerinde bedenlerin

Resim 4: Tapınır vaziyette Erken Tunç Çağ figürinleri: Çıkrık, Akhisar ve Bolvadin (Aydıngün 2014, şek. 2, 1, 6). / *Early Bronze Age worshipper figurines: Çıkrık, Akhisar and Bolvadin (Aydıngün 2014, şek. 2, 1, 6).*

38 Altman – Vinsel 1977, 181-182.
39 Altar 1996, 50; Ağluç 2013, 8, 10-12.
40 Tunalı 1975.
41 Hadjinicolaou 1998, 25-30.
42 Tekin 2020.
43 Ayaydın 2020: 9-11.
44 Neuberger 1970.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

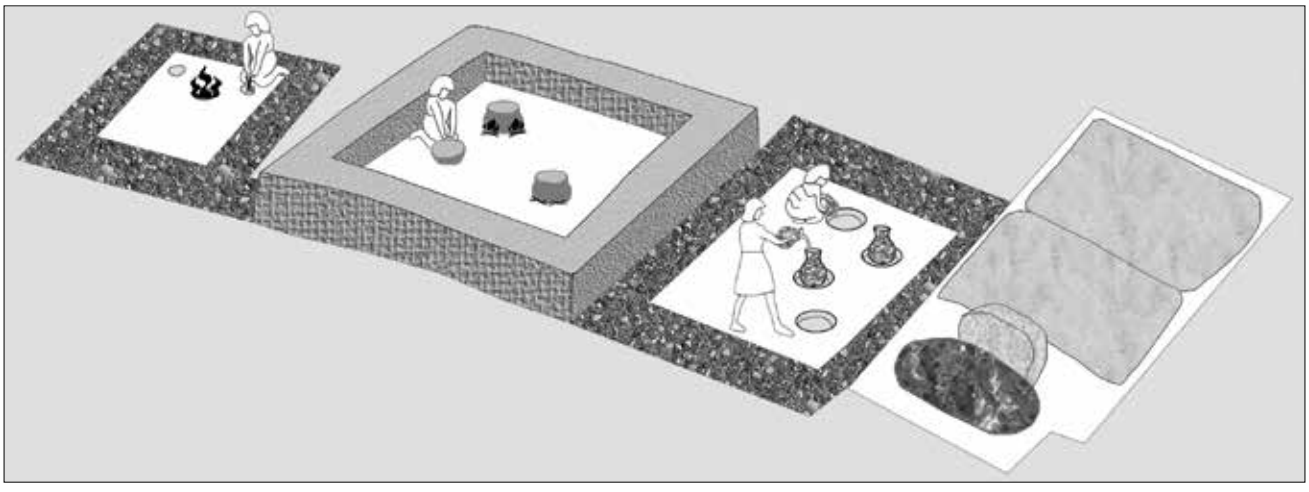
önceki dönemlerden farklı olarak ince yapılı ve yassı betimlenmesi, yüzlerinde hayret ve korku ifadesinin belirgin biçimde verilmesi, ellerini yukarı kaldırarak yalvaran ya da diz üzerine oturup dinleyen beden dilleri gibi özellikler, bu figürlerin tapınır vaziyette oldukları şeklinde değerlendirilmiştir[45] (Resim 4).

Davranış

Nesnelerin ait olduğu bağlamın okunması, onlara anlam kazandırır. Buluntuların orada bulunmasına hangi insan davranışlarının neden olduğu, bunların kendi aralarındaki ilişkiler, başka hangi bulgularla ilişkili olduğu, toplumsal örgütlenme biçimi, düşünceleri ve hisleri okunabilir. İç ve dış mekânların düzeni, eşyalar ve bezemeler, buraları kullanan kişilerin gündelik yaşantılarına, inançlarına, geleneklerine ve davranışlarına ilişkin veriler barındırır.

Mezarlarda ele geçen iskeletlere uygulanan davranışlar, mezar tipleri ve yatırılış biçimlerindeki farklılıklar, mezarlara bırakılan eşyanın cinsi ve miktarı gibi veriler aracılığı ile o toplumda yaş ve cinsiyet gruplarının farklılıkları veya benzerlikleri araştırılır, mezara eşya bırakma eyleminin etkisi, kişinin düşünceleri, anlayışı ve niyeti kurgulanır. Fırat kenarına kurulmuş olan Gre Virike'deki yüksek teras üzerine inşa edilen oda mezar komplekslerinde ölü gömme ve anma törenlerinde yapılan davranışlar, arkeolojik kalıntılar üzerinden okunarak, çivi yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda kurgulanmıştır[46] (Resim 5). Aşağıdaki paragraflarda törene katılanların bu davranışlarının psikolojik arka planları sorgulanmıştır.

Oda mezarlara bitiştirilen üzeri açık mekânların tabanlarında farklı boyutlarda çukurlar ile farklı nitelikte malzeme bulunduğundan, her mekânın farklı bir davranışa yönelik tasarlandığı öne sürülmüştür. Gömülen ya da anılacak ölü bireyin bulunduğu oda mezara birleştirilmiş en yakın mekândaki sıvalı çukurlara yerleştirilen dibi özellikle kırılmış çömleklere dökülen suyun, ölü ruhu için toprağın derinliklerine doğru gitmesi amaçlanmış olmalıdır. Ölü ruhlarının mezarda yaşadığı ve suya ihtiyaçları olduğuna ilişkin inanç, çivi yazılı kaynaklara da yansıtılmıştır[47]. Bunun yanı sıra, suyun dökülürken çıkardığı sesin ve suyun akışının insan psikolojisi üzerindeki rahatlatıcı etkisinden dolayı, katılımcılar büyük olasılıkla bu davranış sırasında rahatlama hissi duyar. Amasya Darüşşifasında ve Edirne II. Bayezid şifahanesinde akıl hastalarının musiki ve su sesi ile tedavi edildiği bilinmektedir[48].

Resim 5: Gre Virike oda mezar komplekslerinin canlandırması (yazarın çizimi). / *Reconstruction of the chamber tomb complexes at Gre Virike (author's drawing).*

Oda mezarlara bitiştirilen ikinci sıradaki mekânın tabanında bulunan sıvalı çukurlarda bulunan yoğun kül dolgu içine yerleştirilen, içinde hayvan kemikleri yer alan çanaklar, burada yemek pişirildiğine işaret eder. Mezarlara yiyecek bırakma ya da mezar başında ölü yemeği verilmesi, çivi yazılı kaynaklara göre, ölü ruhlarının mezarda yaşamaya devam ettiği ve yiyeceğe ihtiyaçları olduğuna ilişkin inanç kapsamında uygulanmıştır[49]. Katılımcıların bu mekânda ölü ruhunun onları gördüğü bir ortamda onunla ortak yemek yendiği inancı doğrultusunda, tıpkı günümüzde ölü için kavrulan helvanın ya da dökülen lokmanın ortaklaşa yenmesi gibi,

[45] Aydıngün 2006: 23-24; 2014.
[46] Ökse 2007: 551-552.
[47] Heimpel 1987-1990: 1.
[48] Erer – Atıcı 2010: 31.
[49] Tsukimoto 1985: 231.

ölen bireyle birlikte oldukları ve yakınlarının ölenle vedalaşma sürecinde bu ritüeli yerine getirmelerinden dolayı, ölü ruhlarını tatmin ettikleri inancıyla rahatlama hissi duyduğu düşünülmektedir[50].

Oda mezarlara bitiştirilen üçüncü sıradaki mekânın tabanında bulunan küçük sıvalı çukurlarda kül ve yanmış dal parçaları bulunması da tütsü yakıldığına işaret eder. Eski Önasya'da tütsü, yeraltı tanrılarının ve ölü ruhlarının bu yemeğe çağrılması için bir araçtır[51]. Tütsü, yakıldığı ortamda hoş bir koku yayarak insanların rahatlamasını sağladığı gibi, bu şekilde ölü yemeğine ruhlar ve tanrıların da çağrıldığına olan inancın, katılımcıların psikolojilerini olumlu etkileyecek bir unsura dönüşmesi olasıdır. Örneğin, üzerlik ve çörekotu tütsüsünün nazara karşı koruduğu, tütsülenen yerlerin ve kişilerin tinsel olarak temizlendiğine ilişkin inanç kapsamında Osmanlı döneminde akıl hastalarının musiki, su sesi ve güzel kokularla tedavi edildiği bilinir[52].

DUYGULARIN YANSIMASI

İlgi ve Minnet

İçinde merak, güven, şefkat ve sevgi bulunan ilgi duygusu, bir başkasının karşılaştığı kötü durumdan dolayı hissedilen üzüntü, acıma ve merhamet duygusuna dönüşür. Bir bireye ya da tanrıya yönelik minnet veya şükran ise bir insanın aldığı yardımdan dolayı duyduğu hoşnutluktur. Hitit kralları, vasal krallarla yaptıkları anlaşmaların giriş bölümlerinde, minnet duygularının ortaya çıkması için, vasal kralın öncüllerine büyük "iyilikler" yapmış olmasına ve onları tahta çıkartmasına karşın onların anlaşma şartlarına uymadığını, kendisine başkaldırdığını ve cezalandırıldıklarını anlatır[53]. Anlaşmanın ilerleyen bölümlerinde, bu kez muhatabını vasal krallığın tahtına çıkararak ona büyük iyilikler yaptığını, kendisine itaat etmesi gerektiğini birçok kez hatırlatarak minnet duyguları oluşturulmaya çalışılır.

Üzüntü ve Depresyon

İçinde keder, acı, melankoli, umutsuzluk ve depresyon bulunan üzüntü, tarihi yazıtlara çokça yansır. Üzüntü, umutsuzluğa yol açar ve değersizlik, suçluluk, pişmanlık, çaresizlik, kendinden nefret etme gibi duygu ve düşüncelerin ortaya çıktığı durumlarda sağlığı olumsuz etkileyerek kaygı bozukluğuna (majör depresif bozukluk) yol açabilir[54]. Kişiyi intihara sürükleyebilecek olan melankoli, çok sevilen bir birey ya da nesneyi yitirme sonrasında, sürekli yitirileni düşünerek içine girilen çökkünlük hali, devam eden yaşama uyum sağlayamama durumudur. Yas süreci, ölüme ve kayıplara verilen duygusal yanıttır ve içerisinde ölümü anlama ve kabullenme süreçlerini barındırarak yaşamı devam ettirme çabasını güçlendirir[55]. Ölenin bıraktığı boşluğun verdiği duygusal bozulmanın toplumsal dayanışma yolu ile iyileştirilmesi ölü gömme ve anma davranışlarıyla sağlanırken, toplumsal psikolojik bir bellek oluşur ve bireyin gruba aidiyeti pekişir[56].

Eski toplumların bu psikolojik durumları, çivi yazılı kaynaklarda anlatılan, çeşitli bayramlarda yapılması gereken mezar ziyaretleri ve ölü bakımlarının yanı sıra mezarların içine, üzerine, çevresine bırakılan eşyalar, hayvan kemikleri, sunu alanları gibi arkeolojik bulgular aracılığıyla canlandırılabilir[57]. Günümüze kadar biçim değiştirerek devam eden bu uygulamalar, yakınlarını yitirenlerin bu psikolojik süreçle başa çıkma yöntemlerinin anlaşılmasını sağlar.

Suçluluk Duygusu ve Pişmanlık

Suçluluk duygusu, utanç ve pişmanlık bireyin geçmişteki davranışlarından hoşnut olmama durumunda ortaya çıkar, kaygı ve depresyona yol açabilir[58]. İnsanların yasalara uymalarını sadece cezadan korkmalarının değil, itaatsizliğin içlerinde uyandırdığı suçluluk duygusunun sağladığı düşünülür. Örneğin, Hitit kralını öldüren prens Kantuzzili'nin suçluluk duygusu ile bunalıma (depresyon) girmesi, koruyucu tanrısının onu hangi günahlarından dolayı terk ettiğini sorduğu ve merhamet dilediği duasında saydığı huzursuzluk, sıkıntı çekme, uykusuzluk, karabasan, evin dar gelmesi gibi belirtilerden anlaşılır[59]. Suçluluk duygusuna kapılan kişinin *kendini temize çıkarmak için suçunu inkâr etmesi,* en ilkel savunma mekanizmalarından biridir. Yeğeni Urhi-tešub'un tahtını gasp eden III. Hattušili, öz savunmasında, bu kavgayı yetkilerini elinden almak suretiyle yeğeninin başlattığını anlatır[60]. Tanrıça İštar'ın kraliçe Puduhepa'ya rüyasında Hattuša'nın kocasının yanında olacağını söylemesi bu haksız mücadeleyi meşrulaştırma, krallığı kendisine tanrıçanın verdiğine ilişkin vurgu da kendini temize çıkarma davranışıdır.

Eski toplumlar salgın hastalıkları ve iklim döngülerinin neden olduğu kıtlıkları bilinçdışı suçluluk duygusuyla, işlenen günahlar nedeniyle tanrıların verdiği ceza olarak açıklar. Örneğin, Telipinu fermanında Hitit kralı Zidanta'nın oğlu Ammuna tarafından öldürülmesinin

[50] Ay – Şahin 2014: 348-350.
[51] Ebeling 1931: 50, 85, 110, 142.
[52] Erdem 1992: 383.
[53] Ünal 2005: 97-99.
[54] Helvacı Çelik – Hocaoğlu 2016: 52-54.
[55] Köşkdere 2016, 107; Ekinbaş 2019, 76-77.
[56] Hertz 1960, 7; Durkheim 2005.
[57] Ökse 2005.
[58] Söylemez – Koyuncu – Amado 2018: 266-267.
[59] Ünal 2005, 76, 176.
[60] Yiğit 1997, 236-237, 240-241.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

tanrılar tarafından etkili kıtlık ve yenilgilerle cezalandırıldığı anlatılır[61]. Hitit kralı II. Muršili babası I. Šuppiluliuma'nın Mısır seferinden getirdiği esirlerle gelen veba salgınını[62], babasının Genç Tuthaliya'yı öldürerek tahtına oturmasından dolayı, tanrıların verdiği ceza olarak tanımlar[63].

Korku ve Kaygı

İnsanlar kendilerini aşan şeylerden korkar[64]. Sigmund Freud'a göre, canlılarda çevreye uyum bağlamında bedenin tehdit algısına karşı verdiği uyarıcı tepki olarak tanımlanan korku, yaşanan sarsıntıların (travma) etkisiyle oluşan bastırılmış güdülerin yansımasıdır[65]. Bu duruma gösterilen, tehdit beklentisi içeren aşırı tepki bir endişe hissidir. Bu tepkilerin denetim dışına çıkıp, nedensiz olarak başına kötü bir şey geleceğinden korkmaya, dehşet ve panik hissine dönüşerek terleme, titreme ve çarpıntıya yol açması, kaygı (anksiyete) bozukluğudur[66].

Sigmund Freud'un iki temel içgüdüsünden biri olan Ölüm Korkusu[67], Carl Gustav Jung'un, simgesel olarak annenin ve toprağın hayat veren, besleyen, koruyan yönüne karşı, toprağa dönüş olarak algılanan ölümü de içeren anne kök tipidir[68]. Bu görüşlere göre, Eski Önasya inancında da toprak ana canlıları içerisinde barındıran ve besleyen, yaşam mekânı sağlayan koruyucu alan iken, aynı zamanda ölülerin içine bırakıldığı bir alandır[69]. Sahip olunan bedeni, malı, mülkü, benliği, kimliği, denetimi yitirme, yalnızlığa ve yok olmaya sürüklenme korkusu, bilinçdışında bastırılan ölüm kaygısına (patolojik heyecan) dönüşür[70]. Ölümün mutlak son olmadığına, yaşamın başka bir boyutta sürdüğüne olan inançlar, bu korkuları yenmek için birer araçtır[71]. Gılgamış ve Enkidu'nun öyküsünde ölen kişinin ne kadar çok oğlu var ise o kadar mutlu olduğuna ve kimsesiz ölülerin acı çektiğine ilişkin anlatı ile mutsuz ölü ruhların varislerinin ruhlarını ve bedenlerini ele geçiren *edimmu* demonlarına dönüşeceği inancı[72], insanları atalarının ölülerine bakmaya yöneltir[73]. Bu bağlamda birtakım ortak davranışlar geliştirilir, ölü bedenlere bazı uygulamalar yapılır, törenler düzenlenir, yiyecek ve içecek sunulur. Bu davranışların arkeolojik izleri mezarların biçimi ve yönü, iskeletlerin yatırılış tarzı, mezara bırakılan eşya ve tören kalıntıları, filolojik kanıtları da çivi yazılı belgelerdir. İnsan bedenini bozulmadan saklama fikri, ölümsüzleşme arzusunun en belirgin biçimidir ve cesedin giydirilmesi, mumyalama, modelleme, heykelini veya resmini yapma şeklinde ortaya çıkar[74]. Bu uygulamalar *ölüm karşısındaki çaresizliğin kişide yarattığı* gerçekle yüzleşememe gibi *duygusal sıkıntılar karşısında* bir savunma biçimi olan tekrar yaşama dönme arzusunun dışa vurumu ve ölümü inkâr etme davranışıdır[75].

Sigmund Freud, ilkel kabilelerde gözlemlediği totem olgusunu nevrozluların ruhsal yaşamı ile ilişkilendirir ve bireyin psikolojisindeki korkuların inançlar ve tabular ile toplumsal psikolojideki totem olgusuna dönüştüğünü savunur[76]. Bu anlayışa göre Şanlıurfa yakınlarındaki Göbeklitepe'de açığa çıkan T biçimli kabartmalı payeler o topluluğun atalarının heykelleri olarak tanımlanır ve topluluktaki korkulardan (şizofrenik paranoya) dolayı, ölü ruhlarının kötü etkilerini bertaraf etmek ve yararlarına dönüştürmek için tapınağa yerleştirildikleri öne sürülür[77]. Neolitik Çağ'da ölülerin kafataslarının modellenerek evlerde tutulması da ölen kişiye yakın olmayı ve ondan fayda görmeyi amaçlayan davranışlar olarak nitelenir[78]. Buna karşın, bazı bireylerin ölülerine bakım yapılmadığı da kayıtlara geçer. Assur kralı Sanherib rahiplerin, babası II. Sargon'un eski başkentlerin tanrılarına karşı işlediği günahlardan dolayı laneti olduğunu, cesedi gömülmeyerek sonsuza dek acı çekeceğini bildirmeleri üzerine cesedinin akbabalar tarafından parçalandığını yazar[79].

Korku hissi ile baş edilemeyen durumlarda, psikolojik rahatsızlıklar ortaya çıkar. Örneğin, Hitit kralı II. Muršili Arzava seferi sonrasında meydana gelen bir volkan patlamasından dolayı uzun süreli yüz felci ve dil tutulmasına neden olacak kadar güçlü bir psiko-şok geçirir, Arzava kralı Uhhaziti de uzun süre hastalanır[80]. Hitit imparatoru III. Hattušili, tahttan indirip sürgüne gönderdiği yeğeni Urhi-tešub'un Mısır firavunu II. Ramses'e sığınmasından sonra, bir gün dönüp tahtı elinden alacağı korkusuyla hastalanır[81]. Tabletlerde rahiplerin kendisine durmadan "korkmamalısın" demeleri, telkin yoluyla tedaviyi yansıtır. İstem dışı oluşan ve gelişen düşünceler yoluyla kişilerin sürekli korku duyması olarak tanımlanan saplantı bozukluğu (obsesif kompulsif bozukluk), kralın gerekenleri yapamamasına neden olduğundan, yönetimi Kraliçe Puduhepa devralarak diğer ülke kralları ile kendi adına yazışmalar yapmıştır[82].

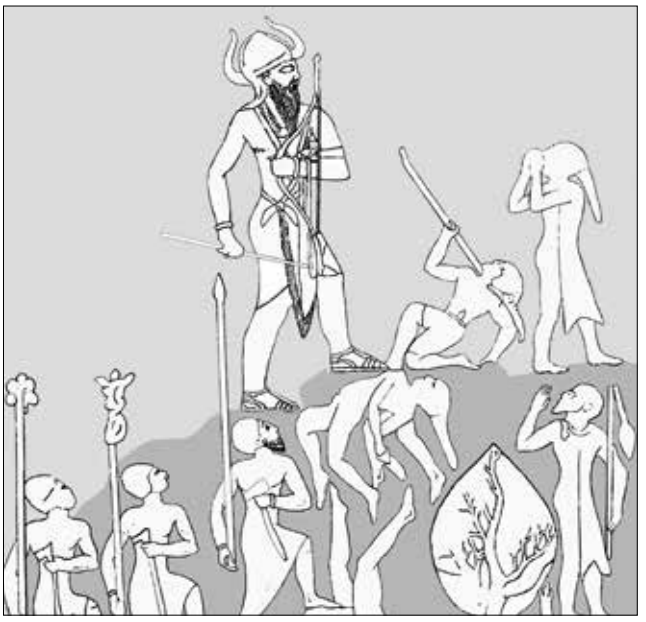
[61] Hoffmann 1984, 26-27.
[62] Yiğit 1997, 241.
[63] Götze 1930, 166-167.
[64] Jung 1938: 9.
[65] Rieff 2010, 109-113; Şahin 2016.
[66] Dilbaz 2000: 3-4.
[67] Freud 2004, 72.
[68] Jung 2005, 22; Eliade 2003, 255.
[69] Ökse 2006, 68-69.
[70] Karaca 2000, 157.
[71] Özbudun 2019, 53.
[72] Karaköz 2019, 16-17.
[73] Ökse 2007, 549-551.
[74] Ökse 2005, 1.
[75] Fromm 2003, 171-173.
[76] Köşkdere 2016: 107-108.
[77] Köşkdere 2016: 110-113.
[78] Serbes 2019.
[79] Olmstead 1951, 283.
[80] Ünal 2003, 27-29.
[81] Yiğit 1997, 242.
[82] Memiş 1994: 289-291.

Eski Önasya toplumlarının nedensiz ortaya çıkan, süresi uzayan ve etkisi artan kaygı bozukluğu gibi psikolojik patolojilere bulduğu çözüm, vekil kral ritüelidir. Assur kralı Asarhaddon, aynı yıl oluşan üç ay tutulmasının ve kötü kadere işaret eden falların etkisiyle korkular ve kuruntular yaşadığından, kendi kılığına sokulan kişiyi öldürterek, kendisine zarar vereceğinden korktuğu kötü ruhları kendisinin öldüğüne inandırmak ve amaçlarından vaz geçmelerini sağlamak için çok sayıda vekil kral ritüeli uygulatır[83].

Kibir ve Küçümseme

Bireyin ya da topluluğun kendisini daha iyi ve uygar görmesi, bir durumun ya da başka bir kişinin veya topluluğun kendinden daha değersiz olduğu sanısı iğrenme, aşağılama, küçümseme, kibir, nefret duyguları halinde arkeolojik ve filolojik verilere yansır. Tarihi kaynaklarda bazı toplumların ve başka halkları küçümsemeleri anlatılır. Antik tarihçi Thucyhidides, Peleponnes Savaşlarının Atina'nın güçlenmesinin Spartalılarda yarattığı korkudan kaynaklanmasına karşın[84] Atinalıların yenilmesinde gücün kibrine kapılmalarının ve kişisel hırslarının etken olduğunu yazar[85]. Bu duygular, tarihi metinlerde zafer kazanan kralların boyundurukları altına aldıkları krallar ve halklara yönelik söylemlerinde açığa çıkar. Hitit kralları yağmacı ve barbar olarak niteleyerek aşağıladıkları Kaška halkını köpeklerle kıyaslar, kirli insanlar olduklarını, onları kentlerine sokmaz, kente sokanları ölümle cezalandırır[86]. Hititlerin aşağıladıkları bir diğer Anadolu halkı da Azzi Hayaša'dır. Hitit kralı I. Šuppiluliuma kral Hukkana ile yaptığı anlaşmada kız kardeşini gelin olarak verir ve Hayaša ülkesinde olağan sayılan ensest ilişkinin Hititlerde yasak olduğunu, aksi halde yeminini bozmuş sayılacağını anlaşma maddeleri arasına ekletir[87]. Yeni Sumer dönemi tabletlerinde Amurru (MAR.TU) göçebeleri saldırgan oldukları, itaat etmedikleri, çiğ et yedikleri, evleri olmadığı ve ölülerini gömmedikleri yazılarak aşağılanır[88].

Örneğin, Akkad kralı Naramsin Zagros Dağlarında Lulubi kabilelerine karşı savaş kazandıktan sonra diktirdiği zafer stelinde düşman askerleri kendisinin yarısı kadardır[89] (Resim 6). Assur İmparatorlarının saraylarını süsleyen kabartmalar üzerindeki savaş sahnelerinde düşmanlarını daha küçük boyutta ve güçsüz durumda betimlettirmeleri de kibir ve aşağılama duygularının tasvirli sanata yansımasıdır.

Resim 6: Naramsin'in Lulubi'lere karşı kazandığı zaferi anlatan steli (Orthmann 1975, Taf. 104 üzerinden yazarın çizimi). / *Naramsin's stele describing his victory over the Lulubi (author's drawing from Orthmann 1975, Taf. 104).*

Hırs ve İktidar

Tüm canlılarda yaşamak, yaşamda kalmak arzusu olarak tanımlanan bencillik, insanlarda başarı, pohpohlanma, itaat edilme, çevre ve mal edinme gibi arzulara dönüşerek etkisini artırdıkça, açgözlülük ve hırsa evrilir. Yönetme, kontrol etme, insanlar üzerinde hüküm sahibi olma, istediğini zorla veya ikna ederek yaptırmayı ve devletin sahip olduğu yetkileri kullanmayı sağlayan ayrıcalıklı ve üstün güç iktidar hırsına neden olur. Yöneticilerin ve onları izleyenlerin açgözlülüğü de fetih, sömürü, şiddet, baskı ve halkların ezilmesine yol açar. Yasama ve yürütmenin kralda toplandığı mutlak monarşilerde yetkiyi sağlayan iktidar gücü, itaat etmeyenleri ağır kayıplara uğratan özel bir etki tipidir[90].

Eski Önasya kralları toplumu, kendilerini önemli tanrı ve tanrıçaların koruduğuna, sevdiğine, krallığın kendilerine tanrılar tarafından bahşedildiğine ilişkin uzun, ikna edici metinler yazdırarak inandırır ve savaşları, zorbalıkları, gaddarlıkları ve diğer eylemlerini tanrıların isteğine bağlayarak halkın itaatini sağlar[91]. Eski Hitit krallığında yaşanan kanlı taht kavgaları[92], iktidarın verdiği olağanüstü güce, zenginliğe ve saygınlığa duyulan yoğun arzunun tüm insanî değerleri çiğnetmesine örnektir.

Kralların gördüğü rüyaların bilinçlerindeki hırsı yansıttığı, yorumlarının da hırslarına hizmet edecek

83 Olmstead 1951, 337, 385.
84 Thukydides 1972.
85 Russell 1983, 19.
86 Ünal 2003: 48-49.
87 Ünal 2002: 158-159.
88 Kınal 1983, 99.
89 Orthmann 1975, Lev. 104.
90 Lukes 1997: 628.
91 Pekşen 2016.
92 Yiğit 1997, 239-240

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

şekilde yapıldığı, halkı etkilemek için bu hikâyeleri bilinçli olarak yaydıkları değerlendirilir. C. G. Jung'a göre, Erken Sumer kralı Gılgameš'in hırslarını kontrol altına almak için tanrıların onunla aynı güçte birini yaratmak istemelerine karşın, rüyasında düşmanını nasıl yenebileceğini öğrenerek tanrıların intikamından kaçtığına ilişkin öykü, hırsların açığa çıkmasını simgeler[93]. Hitit kralları, kraliçeleri ve rahipleri de tapınakta kutsal uykuya (istiare, inkubasyon) dalarak rüyalarında tanrılardan haber ve buyruklar aldıklarını yazar[94]. Rüya metinlerinde tanrıların söylediği sözler ve isteklerinin yerine getirildiği, kötü rüyalara karşı ritüeller düzenlendiği anlatılır. III. Hattušili'nin yaptıklarının koruyucu tanrıçası İštar'ın kendisine rüyasında görünerek bildirdiği buyrukları olduğunu anlatması, bu rüyaları kendisini hırslarına çok kaptırdığından görmüş olabileceğini ya da bunları eylemlerine tanrısal bir dayanak oluşturmak için uydurduğuna işaret eder[95].

Öfke ve Şiddet

Yaşanan olaylar nedeniyle bir kişiye ya da olguya karşı beslenen öfke, içinde kızgınlık, düşmanlık, sinirlilik, şiddet, hınç, nefret duygularını barındırır ve algılanan bir tehdit karşısında vücutta tansiyon, nabız ve adrenalin düzeyleri artar. Beden bütünlüğüne, mala, kültürel değerlere zarar verecek davranışları kapsayan şiddet, birey veya gruba yönelik fiziksel saldırılar ve duygusal baskılardan oluşan eylemleri içerir. Şiddet çevreden etkilenilen bir davranıştır[96]. Birey karşılaştığı sorunlar, yaşadığı nevroz, psikolojik bozukluklar, dini isteklendirme (motivasyon), öfke gibi durumlar söz konusu olmasa dahi, içerisinde yer aldığı topluluğun etkisi ile normalde yapmayacağı şiddet davranışlarını gösterebilir ve şiddet politikleşmiş kimliklerin örgütlenmesinde bir göstergeye dönüşebilir[97]. Pers kralı Kambyses'in Mısır seferi sırasında gördüğü bir rüya üzerine kendisini öldürüp tahtına çıkacağı korkusuna kapılarak kardeşi Smerdis'i ve çok sayıda Persliyi öldürtmesi, tanrılara ve ölülere saygısızlıklar yapması, akıl sağlığının bozulmasıyla açıklanır[98]. Kambyses tahtını gasp eden kişinin başka bir Smerdis olduğunu öğrendikten sonra derin pişmanlık duyar ve bu moral bozukluğunun ve kangren olan yarasının etkisiyle kısa sürede ölür[99].

Politik davranışların temelindeki zihinsel süreçler ile uluslar ve liderler arasındaki ilişkilerin politik boyutlarını inceleyen Politik Psikoloji[100] kapsamında geliştirilen "Sosyal Öğrenme Kuramı" insanların gözlem ve çevresindekileri taklit yoluyla öğrendiklerini öne sürer, buna zihinsel süreçler de eklenerek "Sosyal Bilişsel Kuram" geliştirilir[101]. Bu kuramlarda şiddet ve politika öğrenilen ve geliştirilen davranışlardır. Laboratuvar deneylerinde sıradan insanların gerekli şartlar oluşup, kontrolsüz güç ve yetkiyle donanması halinde zalimleşebileceği (Lucifer Etkisi) ortaya çıkar[102] ve insanların birçoğu otorite tarafından kendilerine verilen emirleri, kendilerinden gerçekte ne istendiğini ve itaat etmeleri durumunda diğerlerinin bundan nasıl etkileneceğini düşünmeden yerine getirebilir[103]. Laboratuvar deneylerinde katılımcı sayısı arttıkça (uyma davranışı) ve hedef kişi ile mekânsal ve zamansal yakınlık azaldıkça (empati kuramama)[104], şiddete eğilimli olmayan bireylerin dahi şiddet içeren görevde otoriteyi reddetme potansiyelinin düşük olduğu belirlenir[105].

İçinde cinayet, yaralama, dayak, tecavüz, katliam, soygun, savaş, terör, işgal, sömürgeleştirme gibi olguları barındıran fiziksel saldırılar tarihi ve arkeolojik verilere yansımakla birlikte, tehdit, ayrımcılık, hakaret gibi duygusal baskılar yazılı kaynaklara yansımıştır. Akkad kralı Sargon, Umma kralı Lugalzagesi'yi "tanrıların desteğini alarak" yendikten sonra Nippur'daki Enlil kapısında bir kafeste boyunduruk ve pranga ile sergileyerek halka tanrıların artık onu değil, kendisini desteklediğini gösterir ve bu olayı bir zafer steli üzerine betimleterek[106], Mezopotamya'nın tek hâkimi olduğunu kitlelerin zihnine yerleştirir. İnsan iskeletleri üzerinde saptanan incinme izleri ile iskeletlerin belirli bir düzen içerisinde bulunmadığı toplu gömmeler, şiddeti görünür hale getiren arkeolojik bulgulardır. Örneğin, Erken Tunç Çağ başlarında Yukarı Dicle havzasında yer alan Başur Höyük'te ve Erken Tunç Çağ sonlarına doğru Orta Fırat havzasında yer alan Titriş Höyük'te açığa çıkan toplu mezarlarda şiddet ve katliam yaşandığına ilişkin antropolojik veriler elde edilir[107].

DUYGULARIN KULLANIMI

Tarih boyunca duygular ve insan psikolojisi iyi ve kötü yönlerde kullanılmış, bunlar bazen devlet politikaları haline gelmiştir. Bu uygulamalar insanların inançları kullanılarak ya da fiziksel müdahaleler yoluyla başarıya ulaşmıştır.

93 Jung 1938, 18.
94 Ünal 2012, 480-481.
95 Ünal 2012, 484.
96 Akyüz – Kutlu 2018, 258-263.
97 Ewing 2012, 93.
98 Herodotos, Kitap III: 29-38. Bu rahatsızlık Herodot'a göre akıl hastalığı (kutsal hastalık), Hipokrates'e göre "epilepsi"dir.
99 Herodotos, Kitap III: 61-65.
100 Çevik 2010, 15.
101 Burger 2006, 530.
102 Zimbardo 2011.
103 Akyüz – Kutlu 2018, 260-265.
104 Kağıtçıbaşı – Cemalcılar 2014, 71-72, 79-80.
105 Akyüz – Kutlu 2018, 260-265.
106 Diakonoff 1991, 86.
107 Erdal 2012; Hassett *et al*. 2019.

Plasebo Etkisi ile Tedavi ve Korunma

Eski insanlar için yaşam döngüsü, ölüm, doğa olayları, hastalıklar ve kıtlıkları gibi olaylar, açıklanması güç görüngülerdir (fenomen) ve karşısında güçsüz kaldıkları bu durumu doğaüstü güçlerle açıklar[108]. Doğaüstü güçler (cin, ifrit, iblis, demon) insanları hasta eden, öldüren ya da ödüllendiren, tanrılarla iletişim kurmalarını sağlayan varlıklardır. Evrenin ve insanın yaratılışına ilişkin inançlar gereği tanrılara, kutsal varlıklara, atalara, ölülere, kahramanlara, güneş, ay, yıldız, su, ateş, taş gibi doğal öğelere bağlılıklarını gösteren davranışlarda (ritüeller) bulunur[109].

Tıbbi tedavinin gelişmediği dönemlerde, hatta günümüzde bile insanların geleceği merak etme ve kendi lehine değiştirme, kötülüklerden korunma ve hastalıkların tedavi edilmesi isteği, onları doğaüstü güçlerle ilişki kuran büyü ve ritüellere yöneltir[110]. Fayda Kuramına göre insanın bu eylemlerle kutsal saydığı ve korktuğu varlıklardan korunmaya ve onların güçlerinden yararlanmaya çalışması[111], beklentilerin dışavurumu ve çaresiz kalınan durumlarda oluşturulan çözümdür[112]. Tıpta "Plasebo Etkisi" olarak tanımlanan uygulama, hastanın aldığı ilacın kendisine iyi geleceğine olan inanç ile moralini yükselterek hastalığı ile mücadele gücü kazanmasını sağlar[113]. Tedavi amaçlı uygulanan büyü ve korunmayı sağlayan muskalar, bireylerin bunların faydalı olacağına olan inançlarından dolayı, psikolojik rahatlama sağlar.

Büyülerde taklit, bağlantı kurma, aktarma, özdeşleştirme, vekil tayin etme ve kefaret yöntemleri uygulanırken kurban, ekmek, yiyecek, içecek, pişmiş toprak figürler gibi simgesel eşyalar kullanılır. Etki edilmek istenen bireyin daha önce temas ettiği bir eşya, giysi ya da saçı üzerinden uygulanan eylemlerle ona zarar verileceği inancı, bir nesne ile birey arasındaki temas kopsa bile onun varlığını temsil ettiği düşüncesine dayanır[114]. Kara Büyü çökerten, ölümcül ve kalıcı hasar bırakma amaçlı yapılan kötü ve olumsuz bir büyü çeşididir[115]. Bireylerin iç huzurunu etkileyerek kendilerini kötü hissetmelerine ve öleceği düşüncesiyle psikolojisinin çökmesi, bağışıklık sisteminin bozulması neden olur. Hitit kralı II. Muršili'nin, eşi Gaššulawiya'nın Tavannanna tarafından yapılan kara büyünün etkisiyle ölmesi de bu bağlamda değerlendirilir[116].

Kara büyünün olumsuz etkilerini gidermek, hastalıklar, cinayet, şiddet, dedikodu, kavga, kıtlık, kısırlık gibi olumsuzluklardan kurtulmak için Ak Büyü uygulanır. Kirlilik, kötülük ve günahların tinsel olarak yüklendiği bir hayvan kurban edilir (günah keçisi) ya da kötülüğün yüklendiği pişmiş toprak insan ya da hayvan figürleri (taklit büyüsü) kırılıp atılır veya gömülür. Böylece sorun oluşturan kötü durumdan kurtulmanın rahatlığı, insanların psikolojisini olumlu yönlendirerek yaşamını sürdürme gücü kazandırır. Bu eylemlerin arkeolojik kalıntıları genellikle atık alanlarında ya da küçük çukurlarda bulunan kırık figürlerdir[117]. Çivi yazılı metinlere göre, istenen etkinin, onu taklit ederek yaratılabileceğine olan inançla, kuraklıkla baş etmek için düzenlenen yağmur yağdırma ritüelleri sırasında bir insan, hayvan ya da bez bebeğin ıslatılması ve gök gürültüsü taklidi yapılması, Anadolu'da uygulanan "çömçe gelin" ritüeliyle günümüze taşınmıştır[118]. Anadolu'da halen yağmur duaları sırasında avuçlar yağmuru taklit edecek şekilde toprağa çevrilir.

Eski Önasya'da bazı hastalıkların, kötülüklerin ve nazarın ortadan kaldırılması veya uğur getirmesi için kullanılan muskalar hayvan dişleri, kemikleri ve pençeleri ya da tanrı, cin, hayvan figürleri ve simgesel biçimler olarak boyunda, bilekte taşınır veya mavi ve kırmızı renklerin büyülü gücüne başvurulur[119]. Bazı lohusalarda hormon dengesinin değişmesinden kaynaklanan lohusalık sendromu (postpartum psikozu) ani duygu değişimleri, yorgunluk, uyku bozukluğu, sayıklama, sinirlilik, çökkünlük, kaygı bozukluğu, takıntı (obsesif), kayıp ve keder duygularına, gerçeklikle bağlantısını kaybetmesine, gaipten sesler duymasına, varsanımlar (halüsinasyon) görmesine, etrafındaki eşyaları ve insanları olduklarından farklı algılamasına neden olur, lohusa kendisine ve bebeğe zarar verebilir[120]. Eski Mezopotamya'da bu rahatsızlık toplumsal bellekte iz bırakmış ve Tanrı Anu'nun kızı *Lamaštu*'nun bebekleri kaçırdığına, meyveleri kuruttuğuna, evleri lanetlediğine, felç, baş ağrısı, sarılık ve karaciğer rahatsızlıklarına yol açtığı inancına evrilmiştir[121]. Bu öykü Yunan mitolojisine baş tanrı Zeus'un sevgilisi *Lamia*'nın (Tevrat'ta *Lilith*) çocuklarını baş tanrıça *Hera'nın* öldürmesinden dolayı çıldırması ve geceleri yeni doğan çocukları kaçırıp yemesi şeklinde yansır[122]. Halen lohusalara ve bebeklere kırmızı kurdeleler ve muskalar takılarak kötülüklerden korunduğu inancı, lohusanın psikolojisini yükselterek (plasebo etkisi) depresyonu azaltır.

[108] Geertz 2010, 112.
[109] Jung 1938, 6-8.
[110] Örnek 1966, 16, 50-55; Özeser 2018, 3, 16-17; Karaköz 2019.
[111] Rieff 2010, 109-113; Şahin 2016.
[112] Ayhan – Yarar 2005, 18.
[113] Erdem – Akarsu – Gülsün 2013: 300.
[114] Ayhan – Yarar 2005, 16-17.
[115] Reyhan 2003, 112, 117, 136, 167; 2008, 236.
[116] Özeser 2018, 16.
[117] Ökse 2019a: 19-20.
[118] Ökse 2019b.
[119] Örnek 1966, 47-54; Çetinkaya 2016.
[120] Erdem – Bez 2009, 33.
[121] Wiggermann 2000, 225, 230; Dönmez 2016, 220; Karaköz 2019, 15-16.
[122] Erhat 1997, 191.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

Kitle ve İnanç Psikolojisi ile Otorite Sağlama

Bir grup insanı belirli amaçlar etrafında toplama ve onları harekete geçirme yetenek ve bilgilerinin toplamı liderlik, başkalarını etkileyebilen, hedef koyan, yol gösteren kişi de lider olarak tanımlanır[123]. Lider, topluluğu etkileyebilmek için yasal güç (otorite), ödüllendirme gücü, zorlayıcı güç (cezalandırma), uzmanlık gücü (analiz, uygulama ve kontrol yeteneği) ve karizmatik güç (kişilik ve davranışla bağlılık, saygı uyandırma) kullanır. Sigmund Freud, liderlerin kişilik gelişimleri ve nevrotik patolojilerini bebeklikten toplumda şekillenmeye kadar geçen süreç üzerinden çözümler[124]. Kitle ruhsallığında şefin, liderin, babanın ruhsallığı ile yönetilenlerin ruhsallığını sınıflandırır, kitle psikolojisinde lider rolünü ve onu takip eden kitlenin ruhsal gerileyişini açıklar[125].

Eski Önasya'da toplum şekillendirmede önemli yer tutan inanç, devletleşme sürecinde rahipler ve krallar tarafından etkin bir toplumsal birleştirici araç olarak kullanılır, halkın itaati sağlanır, hırsları ve politikaları meşrulaştırılır. Yöneticilerin gücü, dünyanın işleyişinin tanrıların kontrolünde olduğu ve tanrılarla insanlar arasındaki iletişimi rahiplerin, yönetici sınıfının sağladığına olan inançla koşuttur[126]. Erken Sumer kralları, o kentlerin kurucusu olduğuna inanılan tanrıların başrahipleri olarak tanrıların sevdiği seçkin kişilerdir, tanrının yeryüzündeki vekilidir, yaptıkları işler tanrıların istediği ve onayladığı işlerdir[127]. Babil kralları bunu bir adım ileri götürerek Sumer tanrı adlarını Marduk ile değiştirerek halka yayar, böylece Marduk en güçlü tanrıya, Babil de dini merkeze dönüşür, dini faaliyetler kral soyunun tekelinde toplanarak dini ve siyasi erk tanrının seçtiğine inanılan kralda birleşir[128].

Karizmatik lider kurtarıcı ve sıra dışı niteliklere ve güçlü kişilik özelliklerine sahiptir. İnsanlar üzerinde özgüveni ve cesareti ile hayranlık uyandırarak onları ikna ve motive etmeyi başarır, istekleri tartışmasız yerine getirilir[129]. Kriz dönemlerinde toplumun korkularına karşı güven telkin ederek beklenen kurtarıcı isteğini körükleyip, toplumun zaaflarına hitap eden karizmatik liderler ilahlaştırılır. Boyun eğdirmeyi, buyruklarının yerine getirilmesini sağlamak için kendini ilahlaştırma, Sargon'un torunu Naramsin'in boynuzlu başlık takmış halde ve tüm insanlardan çok büyük betimlendiği stelinde olduğu gibi, tasvirli eserlere de yansımıştır[130] (Resim 6).

Kralın tanrı soylu olarak kabul edilmesi ve insanüstü özellikleri olduğuna inanılması hissinin uyandırılması için mimari psikoloji de kullanılır[131]. Sarayların ve tapınakların her türlü konuttan daha büyük ve yüksek olması, insanların kendini çok küçük hissetmesine yol açtığı gibi, kralın oturduğu tahtın herkesten yüksek olması da yüceliğin simgesidir. Kralların tanrılar ile doğrudan görüştüğünü gösteren ya da av ve savaşlardan sonraki tapınma ve ziyafet törenlerini içeren kabartmalar kralın tanrılar katına çıkabilen güç olduğu algısını pekiştirir[132]. Toplumu yaptıklarının tanrıların isteği, savaşların nedeninin de düşmanın tanrılara saygısızlığı olduğuna, tanrı heykellerini savaşlara götürerek orduyu tanrıların yönettiğine inandırır[133].

Topluluğun katıldığı törenler sırasında dayanışma artar, psikolojik rahatlama sağlanır, topluluk üyeleri güdülenir (motivasyon)[134]. Dini törenler müzik, kurban ve dans ile birlikte, mitolojik öykülerin toplu halde yaşanmasını sağlar[135], topluluk sembolik olarak tanrısallıkla bütünleşir[136]. Törenler ve toplu yemekler kültür unsurların aktarılması ve iktidarın meşrulaştırılması sürecinde önemli bir yere sahiptir. Sıradan bir anı kutsal bir ana, düzenli olarak gerçekleştiği yerler kutsal mekânlara dönüşür, tören alanları ile bunları betimleyen kabartmalar ve resimlerle belleklerde kalması sağlanır[137].

Hristiyanlık öncesi mitolojilerde ülkenin kralının, kendisini tahtından edecek bir çocuğa ilişkin kötü kehanetler karşısında oğlunu, torununu ya da ülkesindeki yeni doğacak erkek bebekleri öldürmesi, bir sepet ya da tekne içinde nehre, denize bırakması ya da bunu oğlunu kurtarmak isteyen annenin yapmasına ilişkin çok sayıda öykü bulunmaktadır. Bu öykülerde bu çocukları tanrıların yardımıyla birilerinin kurtarıp büyütmesi, bunların bazılarının tanrıların oğulları olmasından dolayı kahramanlara dönüşmesi ve yine tanrıların yardımıyla kral olmaları anlatılır. Öykülerde sepet ya da kutular ana rahmi ile özdeşleştirilir[138]. Bunlar arasında Telephos, Perseus, Romulus ve Fabius tanrıların gizli çocuklarıdır, Sargon, Karna ve Attis'in anneleri de onları gizlice doğurmuştur ve doğrudan olsun olmasın, bu çocukların suya bırakılmaları ülkenin kralının kararıdır.

Bu öykülerin en eskilerinden biri, MÖ 2300'lerde Akkad İmparatorluğunu kuran kral Sargon'un öyküsüdür[139]. Kral olduktan sonraki dönemde, kendi

[123] Eraslan 2004.
[124] Gilderhus 2014, 87.
[125] Freud 2015, 48.
[126] Pekşen 2017.
[127] Pekşen 2016.
[128] Yıldırım 2016, 712.
[129] Bakan – Büyükbeşe 2010, 75; Küçüközkan 2015, 97-98.
[130] Orthmann 1975, Lev. 104.
[131] Devereux 1955.
[132] Kılıç – Ay 2013, 391.
[133] Holloway 2002, 99; Ünal 2003: 51.
[134] Durkheim 2005, 64.
[135] Ökse 2019a.
[136] Wulf 2009, 233-234.
[137] Edles 2005, 12-44.
[138] Turgut – Dilek 2021, 197-198.
[139] Westenholz 1997, 39-41; Çığ 2009, 23; Turgut – Dilek 2021,

Resim 7: Yeni Assur Balawat tunç kabartma şeritlerinde şiddet sahnesi (Schachner 2007, 176, Abb. 120). / *Violence scene from New Assyrian bronze reliefs from Balawat (Schachner 2007, 176, Abb. 120).*

anlatımına göre, babasını bilmez, annesi rahibedir ve onu gizlice doğurduktan sonra bir sepet içerisinde Fırat Nehrine bırakır. Rahibe büyük olasılıkla akītu bayramı kapsamında uygulanan "kutsal evlenme" ritüeli (hieros gamos) sırasında tanrıça İštar'ın rolüne bürünür ve tanrı Dumuzi'nin rolüne bürünen kraldan gebe kalır, bu çocukların öldürülmesinden dolayı da oğlunu gizli doğurup suya bırakır. Sargon, kendisini nehirden kurtaran su çekici Akki tarafından büyütülür ve tanrıça Ištar'ın yardımı ile Akkad kralı olur. Öykülerdeki bu motif, kral sülalesinden gelsin ya da gelmesin, bunların bazılarının tanrıların ya da kralların oğulları olduğu ya da tanrıların yardımı ile kral olduğu vurgulanarak meşru liderler olarak kabul görmelerini sağlar. Kendisine "gerçek kral" anlamına gelen Sargon (Šarru-kîn) ismini vermesi de meşrulaştırma çabasıdır.

Propaganda ile Korku Salma

Propaganda, belirgin sembollerin güdülenmesi (manipülasyonu) ile toplumsal tutumların yönetilmesi amacıyla, politik psikolojinin kullandığı bir ikna tekniğidir[140]. Toplumun lidere itaat etmesi için yoğun duygusal baskı, etkili söylev, törenler ve korku salma kullanılır. Merkezî otoriteye sahip olan sert, gaddar, haşin, saldırgan, acımasız, korkutan otokratik liderler yetkiyi tamamen kendinde toplar ve etkinliğini yasal gücünü, ödüllendirme ve zorlayıcı güçlerini kullanarak baskı ve korku yoluyla sağlar, karşıtları yok etmek, sindirmek ve korkutmak için kaba kuvvet kullanır[141]. Karl Gustav Jung'un kök tiplerinden olan eril kahramanın gölge ile birleştiğinde acımasız lider tipine dönüşmesi[142], bu psikolojiyi açıklamaktadır. Sumer kâtip okullarında ödev yapmayan veya derse geciken çocukların dövülmesi[143], şiddetin düzeni sağlamak için toplumun çeşitli kesimlerinde uygulandığını göstermiştir.

Kral saray ve tapınak duvarları, steller, kaya kabartmaları ve zafer anıtları üzerindeki sunu sahnelerinde tanrılara yakın, kabul sahnelerinde mağrur, av sahnelerinde cesur betimlenir, savaş sahnelerinde ordu birliklerinin ihtişamı ve fetih sahneleri ayrıntılı şekilde verilerek zihinlere yerleştirilir[144]. Assur krallarının taht odalarında sergilenen savaş sahnelerinde güçlü askeri ve lojistik malzemenin yanı sıra kesik kafalardan oluşan tepeler, derisi yüzülmüş ve kazığa oturtulmuş, ayakları, elleri ve burunları kesilmiş insanlar (Resim 7), ganimetin ve kesik kellelerin sayılarını kaydeden yazıcılar en ince ayrıntısına kadar verilir[145]. Böylece kralın huzuruna getirilen insanlara vergilerini ödemedikleri, sadık kalmadıkları ve başkaldırdıkları takdirde başlarına neler gelebileceği önceden gösterilir.

II. Dünya Savaşı sırasında siyasi iktidarlar toplumu, Harold Dwight Laswell'in kitlesel iletişim yolu ile kimin neyi, kime, hangi yolla söylediği ve nasıl etkilediğini saptamaya yönelik İletişim Modeliyle biçimlendirir[146]. Bu modele göre "kim" sorusunun yanıtı imparator, "neyi" sorusunun yanıtı mesaj, "kime" sorusunun yanıtı toplum ve düşmanlar, "hangi yolla" sorusunun yanıtı söylev, yazılı metin ve tasvirli eserler olmakla birlikte, eski toplumları "nasıl etkilediği" sorusunu belgelerden okumak zordur.

Krallar, kendilerinin ne denli güçlü, düşmanın ne denli güçsüz olduğunu, kaç askeri olduğunu ve kaç düşmanın öldüğünü yazdırır. Yeni Assur imparatorlarının Yukarı Dicle havzasına yönelik askeri seferlerini anlatan stellerde her kabile reisini "kral" olarak saymaları, sayıları 23 ile 60 arasında değişen Nairi krallarını yendiklerini anlatmaları[147], kendi güçlerinin abartıldığı propagandalardır. Firavun II. Ramses'in Kadeş Savaşı'nı insanüstü güç ve cesaretle tek başına kazandığını ve insan cesetleri yüzünden ayak basacak yer kalmadığını

199-200, 210-212

[140] Qualter 1980.

[141] Özerkmen 2012.

[142] Jung 2007.

[143] Kramer 1990, 3, 5, 8.

[144] Akdağ – Ürkmez 2018.

[145] Schachner 2007, 153-177.

[146] Sapienza *et al*. 2015.

[147] Erzen 1992: 24-25.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

anlatması, oğlu Memeptah'ın Libyalıları yenip kentlerini yağmaladıktan sonra ölülerin uzuvlarını keserek halkına göstermek üzere götürmesi, propagandanın bir diğer yönüdür[148].

Psikolojik Savaş

Hedef ülkenin insanlarının moralini bozarak direnme gücünü kırmak, psikolojik savaşın temelini oluşturur. Yönetici ile yönetilen ve köle sınıflarının bu yapı içerisinde kalmasını da bu davranış biçimi sağlar. Stanley Hall "*Tüm savaşlarda psikolojik güçler en önemli role sahiptir. Savaşı başlatan, devam ettiren, ordu ve evde morali sağlayan ya da yok eden hatta cephede zaferi ve mağlubiyeti sağlayan bu güçlerdir*" der[149]. Assur imparatorlarının kuşatılan kentlerin çevresine derileri yüzülmüş ve kazığa oturtulmuş insanları asması, moral çöküntüsüne neden olarak teslim olmaya zorlama amacı taşır[150].

Eski toplumlarda tanrı heykellerinin başka bir kente taşınması durumunda devletin ve toplumun tanrının desteğinden yoksun kalacağına olan inanç, istilacı kralın kent halkı üzerinde psikolojik çöküşe yol açmasında kullanılır. Hititler, işgal ettikleri ülkenin ya da kentin tanrılarına zengin sofralar kurarak onları davet eder (Kizzuvatna kökenli evocatio ritüelleri), fetihten sonra da tanrı heykellerini Hattuşa'ya götürerek, karşı tarafta tanrılarının onları terk ettiği ve artık onları korumayacağı korkusunu oluşturarak morallerini bozar ve direnme güçlerini zayıflatır[151]. Eski Babil kralı Hammurabi'nin kanunlarının yazılı olduğu stel gibi çok sayıda Güney Mezopotamya eserinin Susa'da ele geçmesi, bu gibi davranışların arkeolojik kanıtlarıdır. Elam krallarının Babil'i yağmalarken götürdükleri Tanrı Marduk heykellerini geri getiren krallar da aynı nedenle toplumun gözünde yücelir[152].

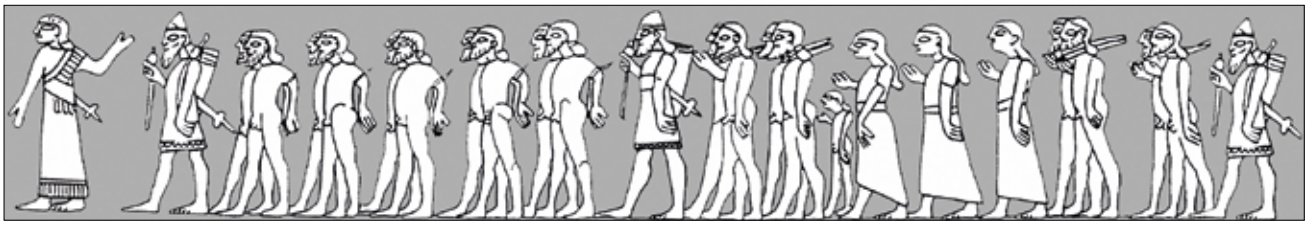
Eski Önasya'da ölü bakımı yapılmazsa ölü ruhunun bedenden ayrılıp "Ölüler Ülkesi"ne gidemeyerek acı çekeceğine ve hortlak olarak varislerini rahatsız edeceğine ilişkin inanç da psikolojik savaş taktiği olarak kullanılır. Krallar düşmanlarının atalarının mezarlarını yağmalayarak onların ruhlarına acı çektirmek suretiyle düşman kralın ve halkının moralini bozarak olası direnişleri önlemeye çalışır[153]. Bir Orta Assur *kudurru*su üzerine yazılmış olan "*cesedi gömülemesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşamasın*" ifadeleri[154] de karşı tarafın iki ülke arasındaki sınırı ihlal etmesini önleyici psikolojik bir tedbirdir.

Sürgün Psikolojisi ile İtaat Sağlama

Tarih boyunca isyanların önlenmesi amacıyla topluluklar zorunlu göç yöntemiyle çevrelerinden kopartılır. Göç, insan ile mekân arasındaki bağı zedelemekte, toplumsal yapının, anlam ve değer dünyasının, birey ve toplum psikolojisinin değişimine ve dönüşümüne neden olur[155]. Zorla göç ettirilen topluluklar kültürel ve psikolojik faktörlerden, coğrafi ve iklimsel değişikliklerden etkilenmenin yanı sıra bilmedikleri bir dile, yabancı bir kültüre, değişik bir yaşama, farklı üretim ilişkilerine ve farklı toplumsal örüntülere alışmada güçlükler yaşar[156]. Göç sürecinde yaşanan sarsıntılar, uyum zorlukları ile dışlanma ve ötekileştirme süreçleri güvensizliğe, toplumsal ve kültürel yapıda bozulmalara yol açar, insan ruhunda kalıcı yaralar açar ve etkileri kuşaktan kuşağa aktarılır.

Eski Önasya'da Assur imparatorları fethettikleri stratejik konumdaki kentleri boşaltarak buralara Assurluları yerleştirir, kendilerine başkaldıran Doğu Akdeniz halklarını sayıları 18.000 ile 155.000 arasında değişen büyük gruplar halinde, tekrar geriye dönemeyecekleri kadar uzak olan Dicle havzasına veya Zagroslara, Urmiye havzasından Assur ülkesine, Dicle vadisinden Kuzey Suriye'ye sürer[157] (Resim 8). Böylece fethedilen bölgelerde isyanlar önlenir, köklerinden koparılan topluluklar başka çareleri kalmadığı için imparatora boyun eğer, kentler ve askeri karakollar arasına kurulan küçük yerleşimlerde imparatorluk için tarım yaparak hayatta kalır. Sürgünlerin otoriteye boyun eğmesi, Freud'un mekânsal, zamansal ve biçimsel düzeylerde görüldüğünü savunduğu, toplumsal sarsıntıya (kolektif travma) neden olan görüngülerdeki gerileme davranışıdır. Sürüsünden koparılmış bir köpek gibi yalıtılmış kölenin sahibinin emirlerine hazır olduğu[158], bir çocuğun kendini döven ebeveynine sığındığı gibi, sürgünler de öğrenilmiş çaresizlik içinde, onlara zulmederek zorla bu topraklara getiren güce sığınmak, ona itaat ederek korumasını sağlamak zorunda kalır.

[148] Canetti 2006, 72-73.
[149] Hall 1919, 211.
[150] Winter 2010, 41-45.
[151] Ünal 2005, 93-94.
[152] McIntosh 2005, 203.
[153] Bayliss 1973, 117.
[154] Gelb *et al*. 1958, 398-399.
[155] Güvenç 1996, 21.
[156] Moilanen 1988.
[157] Oded 1979, 59, 67-74.
[158] Canetti 2006, 386.

Resim 8: Yeni Assur Balawat tunç kabartma şeritlerinde sürgün sahnesi (Schachner 2007, 184, Abb. 141). / *Deportation scene from New Assyrian bronze reliefs from Balawat Schachner 2007, 184, Abb. 141).*

SONUÇ YERİNE

İnsan biyolojik, sosyal ve psikolojik bir varlıktır ve modern insanda olduğu gibi, eski insanı anlamak için de her türlü yönünü araştırmak gerekir. Arkeolojik araştırmalarda teknik yöntemlerle elde edilen veriler dizileme, ölçme, istatistik, deneme, karşılaştırma gibi teknik yöntemlerle değerlendirilmekle birlikte, arkeolojiyi "Sosyal Bilim" yapan yönü, bunların günümüz koşullarında yaşayan insanların bunları anlamasını sağlayacak şekilde yorumlanmasıdır.

Arkeolojik araştırmalar eski insana ilişkin her şeyi anlamaya yönelik sorgulamalar ve çözümlemeler içerir. İnsanın yaşam tarzı, toplumsal düzeni, inançları, üretim teknolojileri ve üretim sistemleri somut maddi kültür kalıntıları üzerinden kurgulanır. Eski insanların bu insanların çevresini ve yaşamını hangi duygularla biçimlendirmiş olabileceği, yaşam ve çevresine ilişkin neler düşünmüş, olayları nasıl açıklamış ve zorluklarla nasıl baş etmiş olabileceğinin araştırılması da eski insanın yaşam koşulları, inançları, alışkanlıkları ve düşünce tarzının anlaşılmasını sağlar. Arkeolojik alanları ve buluntuları inceleyen bilim insanları bulguları tanımlarken genellikle bu soruları anlamaya çalışmakla birlikte, bulguların yeterli olmadığı durumlarda, insan davranışlarını ve bu davranışlara neden olan etmenleri açıklamakta zorlanır.

Arkeolojiyi diğer insani bilimlerden ayıran en önemli özelliği, eski insanları gözlemleme, onların duygu, düşünce ve inançlarını sorma şansının olmayışıdır. Bir aletin neler düşünülerek biçimlendirildiği ya da bir sanat eserinin hangi olay, duygu ve düşünceleri ifade ettiğini anlamak, bunları üreten insanların bilgi ve deneyim düzeylerini, çevrenin onlara sunduğu olanakları, ihtiyaçlarını göz önüne alarak yorumlamayı gerektirir. Bu yorumlar için benzeri koşullarda yaşayan, ancak, gelişmiş aletleri, taşıtları ve cihazları tanımayan toplulukları incelemek geçerli bir yöntem olmakla birlikte, dünyadaki gelişmelerden tamamen soyutlanmış toplulukları bulmanın zorluğunun yanı sıra, bu şekilde yaşayan toplulukların bulunduğu çevre koşulları ile arkeolojisi çalışılan bölgelerin koşullarının farklı olması, yorumlamayı zorlaştırır. Eski insanın koşulları, yaşam tarzını, düşüncesini, inançlarını, davranışlarını anlamak için antropoloji, etnoloji, sosyoloji, psikoloji gibi diğer insani bilimlerle birlikte çalışılması gerekir. Modern toplumlar ile günümüz geleneksel toplumlarının düşünce ve inanışları ile yaşamı ve çevresini değerlendirme açılarının belli oranda örtüşmemesi gibi, geçmiş toplumların bu özellikleri de günümüz toplumlarıyla örtüşmeyecektir. Buna karşın, eski insanın ruh hali ile bunları nasıl kendi yararına kullanmış olabileceği, kullandıkları gereçlerin onlar için ne anlamlar ifade etmiş olabileceği gibi sorular, psikolojik çözümlemelerle kısmen görünür hale getirilebilecektir.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

KAYNAKLAR

AĞLUÇ, L. 2013.
"*Sanat Yaratıcılık Bağlamında İnsan ve Yaratma Güdüsü*", **Mediterranean Journal of Humanities** III/1: 1-14.

AKCAN, G. 2019.
"*Psikoloji Çerçevesinde Mitoloji Olgusunun İncelenmesi*", **Mitoloji Araştırmaları** (Ed. İ. Gümüş). Hiperyayın, İstanbul, 47-71.

AKDAĞ, Ç./ÜRKMEZ, Ö. 2018.
"*Antikçağ'ın Uluslararası Politikalarında Propaganda Aracı Olarak Kullanılan Heykeltraşlık*", **Amisos** 3/5: 322-340.

AKYÜZ, İ./KUTLU, İ. 2018.
"*Sosyal Etki ve Şiddet Davranışı*", **Aile Eksenli Şiddet ve Doğurduğu Sosyal Travmalar** (Ed. A. Solak), Samsun Valiliği, Samsun, 258-266.

ALTAN, İ. 2012a.
"*Mimaride Işık-Gölgenin Psikolojik Etkileri Üzerine Bir Araştırma*", **Psikoloji Çalışmaları** 17/0: 31-36. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iupcd/issue/9416/118015

ALTAN, İ. 2012b.
"*Mimarlıkta Mekân Kavramı*", **Psikoloji Çalışmaları** 19/0: 75-88. https://dergipark.org.tr/en/pub/iupcd/issue/9414/118010

ALTMAN, I./VINSEL, A. M. 1977.
"*Chapter 5: Personal Space: An Analysis of E. T. Hall's Proxemics Framework*", **Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research 2** (Ed. I. Altman/J. F. Wohlwill), Springer, Boston, 181-260.

ARNOLD, B. 1990.
"*The Past as Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany*", **Antiquity** 64/244: 464-478.

ALTAR, C. M. 1996.
Sanat Felsefesi Üzerine, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

AY, Ş./ŞAHİN, K. 2014.
"*Eski Yakındoğu'da Yemek Simgeselliği Üzerine Bir Değerlendirme*", **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi** 12: 331-358.

AYAYDIN, A. 2020.
"*Psikoloji ve Sanat Etkileşimi Üzerine*", **Bilim, Eğitim, Sanat ve Teknoloji Dergisi** 4(1): 8-12.

AYDINGÜN, Ş. 2006.
"*A Focus on the Body Details of Early Bronze Age Figurines and Idols of Anatolia*", **Boletín de la Asociatión Española de Orientalistas** XLII: 19-20.

AYDINGÜN, Ş. 2014.
"*A New Interpretation for Western Anatolian Figurines of the Early Bronze Age*", **Anadolu Kültürlerine Bir Bakış: Armağan Erkanal'a Armağan** (Ed. N. Çınardalı-Karaaslan/A. Aykurt/N. Kolankaya Bostancı/YP. H. Erbil), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 29-36.

AYDINLI, S. 1986.
Mekansal Değerlendirmede Algısal Yargılara Dayalı Bir Model (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

AYHAN, İ./YARAR, F. 2005.
"*Batıl İnançların Psikolojisi*", **Pivolka** 17: 15-19.

AYTUĞ, A. 2012.
"*Mimaride Doku Kullanımının Psikolojik Etkileri Üzerine Bir Araştırma*", **Psikoloji Çalışmaları** 17/0: 37-45. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iupcd/issue/9416/118016

BACH, L./HAPPÉ, F./FLEMINGER, S./POWELL, J. 2000.
"*Theory of Mind: Independence of Executive Function and the Role of the Frontal Cortex in Acquired Brain Injury*", **Cognitive Neuropsychiatry** 5: 175-92.

BAKAN, İ./BÜYÜKBEŞE, T. 2010.
"Liderlik Türleri ve Güç Kaynaklarına İlişkin Mevcut-Gelecek Durum Karşılaştırması: Eğitim Kurumu Yöneticilerinin Algılarına Dayalı Bir Alan Araştırması", **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi** *12/19: 73-84.*

BAYLISS, M. 1973.
"*The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia*", **Iraq** 35/2: 115-125.

BINFORD, L. R. 1962.
"*Archaeology as Anthropology*", **American Antiquity** 28/2: 217-225.

BURGER, J. M. 2006.
Kişilik (Çev. İ. D. E. Sarıoğlu), Kaknüs Psikoloji Yayınları, İstanbul.

CANBOLAT, T./SALAN, Z. 2020
"*Psikolojik Travmanın Renk Bağlamında Mekânsal Duyumsama Değişimine Etkisinin "L'écume Des Jours" Adlı Eser Üzerinden İncelenmesi*", **Tasarım Kuram** 16(29): 141-152

CANETTI, E. 2006.
Kitle ve İktidar (Çev. G. Aygen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul (3. Baskı).

COHEN, M. E. 1993.
The Cultic Calendars of the Ancient Near East, CDL Press, Bethesda.

ÇETİNKAYA, İ. 2016.
"*Kırmızı Rengin Tinsel Anlamının Sanata Yansıması: Boya-Nazarlık-Takı*", **Proceedings Book "Made By Artist 2006", I. International Thessaloniki Contemporary Art Symposium**, İkinci Adam Yayınları, İstanbul, 483-492.

ÇEVİK, A. 2010.
Politik Psikoloji, Dost Yayınları, Ankara (4. Basım).

ÇIĞ, M. İ. 2009.
Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği, Kaynak Yayınları, İstanbul.

ÇUKUR, C. Ş. 1999.
"*Kültürün Psikoloji Bilimindeki Yeri Üzerine Görüşler*", **Türk Psikoloji Yazıları** 3(1): 1-16.

DEVEREUX, G. 1955.
"*Charismatic Leadership and Crisis*" (Ed. W. Muensterberger), **Psychoanalysis and the Social Sciences** 4, International Universities Press, New York.

DIAKONOFF, I. M. 1991.
"*Early Despotism in Mesopotamia*", **Early Antiquity** (Ed. I. M. Diakonoff), The University of Chicago Press, Chicago, 84-97.

DİLBAZ, N. 2000.
"*Sosyal Anksiyete Bozukluğu: Tanı, Epidemiyoloji, Etiyoloji, Klinik ve Ayırıcı Tanı*", **Klinik Psikiyatri** 2000; Ek 3: 3-21.

DÖNMEZ, S. 2016.
"*Eski Mezopotamya Toplumlarında Korku ve Güç İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme*", **The Journal of Academic Social Science Studies** 53/2: 231-226.

DÖNMEZ, A. D. 2017.
"*To be or not to be, Olmak ya da Olmamak bir İhtimal daha var, O da Ölmek mi dersin?*", **Psikanaliz Buluşmaları** 10, Bağlam Yayınları, İstanbul, 33-40.

DURKHEIM, É. 2005.
Dini Hayatın İlkel Biçimleri (Çev. F. Aydın), Eskiyeni Yayınevi, İstanbul.

EBELING, E. 1931.
Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier, Berlin, Walter de Gruyter.

EDLES, L. D. 2005.
Uygulamalı Kültürel Sosyoloji (Çev: C. Atay), Babil Yayınları, İstanbul.

EKİNBAŞ, Ö. 2019.
"*Toplum Ölüler Üzerinden mi Diriler Üzerinden mi İnşa Edilir? Orta Fırat Havzasında MÖ 3. Bin Toplumunun Örgütlenme ve İnanç Biçimine Ölüm Ekseninde Bir Bakış*", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)** 10: 41-86. http://www.kousbad.org/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=10 (Erişim Tarihi: 02.07.2021).

ELBAN, M. 2018.
"*Tarih Yazımından Tarih Eğitimine Psikotarih*", **Tarih Okulu Dergisi** 35: 226-248.

ELIADE, M. 1993.
Mitlerin Özellikleri (Çev. S. Rifat), Simavi Yayınları, İstanbul.

ELIADE, M. 1994.
Ebedi Dönüş Mitosu (Çev. Ü. Altuğ), İmge Kitabevi, Ankara.

ELIADE, M. 2003.
Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ERASLAN, L. 2004.
"*Liderlik Olgusunun Tarihsel Evrimi, Temel Kavramlar ve Yeni Liderlik Paradigmasının Analizi*", **Milli Eğitim Dergisi** 162. http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/milli_egitim_dergisi/162/eraslan.htm (Erişim Tarihi: 19.05.2017).

ERDAL, Ö. D. 2012.
"*A possible massacre at Early Bronze Age Titriş Höyük, Anatolia*", **International Journal of Osteoarchaeology** 22: 1-21.

ERDEM, S. 1992.
"*Buhur*", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** 6: 383-384.

ERDEM, Ö./BEZ, Y. 2009.
"*Doğum Sonrası Hüzün ve Doğum Sonrası Depresyon*", **Konuralp Tıp Dergisi** 1/1: 32-37.

ERDEM, M./AKARSU, S./GÜLSÜN, M. 2013.
"*Plasebo Etkinin Nörobiyolojisi*", **Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar** 5(3): 299-312.

ERER, S./ATICI, E. 2010.
"*Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler*", **Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi** 36(1): 29-32.

ERHAT, A. 1997.
Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ERSOY, E. G./KÖŞGER, F. 2016.
"*Empati: Tanımı ve Önemi*", **Osmangazi Tıp Dergisi** 38(2): 9-17.

ERTÜRK, D. Z. 1977.
Kullanıcı Konforu Açısından Boyutsal Gereksinmelerin Saptanması İçin Bir Yöntem, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul.

ERZEN, A. 1992.
Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

EWING, K. P. 2012.
"İktidar, Psikopatoloji ve Kimlik Müzakeresi Psikanaliz ve Antropolojinin Kesişme *Hattında Bazı Güncel Meseleler*", **Kültür ve Ruh Sağlığı Küreselleşme Koşullarında Kültürel Psikiyatri** (Çev: S. Yücesoy) (Ed. K. Sayar), Metis Yayınları, İstanbul, 84-98.

FLANNERY, K. V. 1973.
"*Archaeology with a Capital S*", **Research and Theory in Current Archaeology** (Ed. C. L. Redman), J. Wiley and Sons Interscience Publications, New York, 47-53.

FOUCAULT, M. 1998.
"On the Ways of Writing History", **Michel Foucault: Aesthetics, Method and Epistemology** (Ed. J. D. Fubion), The New Press, New York, 279–295

FREUD, S. 1972.
Rüyalar ve Yorumları (Çev. Ş. Üstün/G. Üstün), Varlık Yayınları, İstanbul.

FREUD, S. 2004.
Uygarlık Toplum ve Din (Çev. E. Kapkın), Payel Yayınları, İstanbul.

FREUD, S. 2015.
Kitle Psikolojisi (Çev. K. Şipal), Cem Yayınevi, İstanbul.

FROMM, E. 2003.
Sahip Olmak ya da Olmak (Çev. A. Arıtan), Arıtan Yayınları, İstanbul.

GAMBLE, C. 2014.
Arkeolojinin Temelleri (Çev. D. Kayıhan), Aktüel Arkeoloji Yayınları, İstanbul.

GEERTZ, C. 2010.
Kültürlerin Yorumlanması (Çev. H. Gür), Dost Kitabevi, Ankara.

GELB, I. J./LANDSBERGER, B./OPPENHEIM, A. L./ REINER, E. (Ed.) 1958.
Chicago Assyrian Dictionary 4, E, The Oriental Institute, Chicago.

GIBBON, G. 2013.
"*Bilgi Kuramı/Epistemoloji*", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 38-44.

GILDERHUS, M. T. 2014.
Tarih ve Tarihçiler; Tarih Yazıcılığına Giriş (Çev. E. Sonnur Özcan), Atıf Yayınları, Ankara.

GÖTZE, A. 1930.
"*Die Pestgebete des Mursilis*", **Kleinasiatische Forschungen** I: 161-251.

GÜLEÇ, C. 2009.
Psikiyatrinin ABC'si, Say Yayıncılık, İstanbul.

GÜREL, E./MUTER, C. 2007.
"*Psikomitolojik Terimler: Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması*", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 7/1: 537-569.

GÜVENÇ, B. 1996.
"*Göç Olgusu ve Türk Toplumu*", **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç**, Sosyoloji Derneği Yayınları, Mersin, 21-25.

HADJINICOLAOU, N. 1998.
Sanat Tarihi ve Sınıf Mücadelesi (Çev. H. Spatar), Kaynak Yayınları, İstanbul.

HALL, G. S. 1919.
"*Some Relations Between the War and Psychology*", **The American Journal of Psychology** 30/2: 211-223.

HASSETT, B. R./WENGROW, D./SAĞLAMTİMUR, H. 2019.
"*Investigating Radical Deaths and the Cultures That Practiced Them: New AHRC Funded Research at the Institute of Archaeology*", **Archaeology International** 22/1: 61-65.

HEIMPEL, C. W. 1987-1990.
"*Libation*", **Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie** 7: 1-4.

HELVACI ÇELİK, F./HOCAOĞLU, Ç. 2016.
"*Major Depresif Bozukluk Tanımı, Etyolojisi ve Epidemiyolojisi: Bir Gözden Geçirme*", **Journal of Contemporary Medicine** 6(1): 51-66.

HERODOTOS 1983.
Herodot Tarihi (Çev. M. Ökmen) (Ed. A. Erhat), Büyük Fikir Kitapları Dizisi 19, Remzi Kitabevi, İstanbul (2. Baskı).

HERTZ, R. 1960.
"*A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death*", **Death and the Right Hand** (Ed. R. Hertz), The Free Press, Glencoe, 27-86.

HILGARD, E. R./ATKINSON, R. C./ATKINSON, R. L. 1971.
Introduction to Psychology, Harcourt Publishing, Boston (5. baskı).

HODDER, I. 2013.
"*Post Süreçsel ve Yorumlamalı* Arkeoloji", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 227-233.

HODDER, I./HUTSON, S. 2010.
Geçmişi Okumak (Çev. B. Toprak/E. Rona), Phoenix Yayınevi, Ankara.

HOFFMANN, I. 1984.
Der Erlass Telipinus. Texte der Hethiter 11, Winter, Heidelberg.

HOGG, M. A./VAUGHAN, G. M. 2011.
Sosyal Psikoloji (Çev. İ. Yıldız/A. Gelmez), Ütopya Yayınevi, Ankara.

HOLLOWAY, S. W. 2002.
Aššur is King! Aššur is King!: Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire, Brill, Leiden.

İZGİ, U. 1999.
Mimarlıkta Süreç, Kavramlar – İlişkiler, Yem Yayınları, İstanbul

JUNG, C. G. 1938.
Psikoloji ve Din (Çev. R. Karabey), Okyanus Yayınları, İstanbul.

JUNG, C. G. 2005.
Dört Arketip, Metis Yayınları, İstanbul (İkinci Basım).

JUNG, C. G. 2006.
Analitik Psikoloji, (Çev. E. Gürol), Payel Yayınevi, İstanbul (İkinci Basım).

JUNG, C. G. 2007.
Bilinçdışına Giriş-İnsan ve Sembolleri (Çev. A. N. Babaoğlu), Okyanus Yayınları, İstanbul.

KAĞITÇIBAŞI, Ç./CEMALCILAR, Z. 2014.
Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar, Evrim Yayınevi, İstanbul.

KARACA, F. 2000.
Ölüm Psikolojisi, Beyan Yayınları, İstanbul.

KARAKÖZ, K. 2019.
"Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Eski Assur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da Demon İnancı", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD) 9**: 1-25. http://www.kousbad.org/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=9 (Erişim Tarihi: 02.07.2021).

KILIÇ, Y./AY, Ş. 2013.
"*Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu*", **Turkish Studies** 8/5: 387-403.

KINAL, F. 1983.
Eski Mezopotamya Tarihi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

KÖŞKDERE, A. A. 2016.
"*Totem ve Yas*", **Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 97-115.

KRAMER, S. N. 1990.
Tarih Sumer'de Başlar (Çev. M. İ. Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KÜÇÜKÖZKAN, Y. 2015.
"*Liderlik ve Motivasyon Teorileri: Kuramsal Bir Çerçeve*", **Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi** 1/2: 86-115.

LEWIS-WILLIAMS, D. 2004.
"*Constructing a cosmos: architecture, power and domestication at Çatalhöyük*", **Journal of Social Archaeology** 4/1: 28-59.

LUKES, S. 1997.
"İkt*idar ve Otorite*" (Çev: M. Tunçay/A. Uğur), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi** (Ed. T. Bottomore – R. Nisbet), Ayraç Yayınları, Ankara, 643-646.

MCINTOSH, J. R. 2005.
Ancient Mesopotamia, Understanding Ancient Civilizations, ABC-CLIO Inc., California.

MALONEY, A. 1999.
"*Reference Ratings of Images Representing Archetypal Themes: An Empirical Study of the Concept of Archetypes*", **Journal of Analytical Psychology** 44: 101-116.

MEMİŞ, E. 1994.
"*Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü*", **Belleten** 58/222: 279-293.

MOILANEN, I./MYHRMAN, A./EBELING, H./ PENNINKILAMPI, V./VUORENKOSKI, L. 1998.
"*Long Term Outcome of Migration in Childhood and Adolescens*", **International Journal of Circumpolar Health** 57/2-3: 180-187.

NEUBERGER, H. 1970,
"*Climate in Art*", **Weather** 25: 46-56.

ODED, B. 1979.
Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

OLMSTEAD, A. T. 1951.
History of Assyria, The University of Chicago Press, Chicago.

ORHUN, M. 2009.
"*Hititler'de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüsklerdeki Uzantısı*", **Akademik Bakış** 3/5: 231-250.

ORTHMANN, W. 1975.
Der Alte Orient, Propyläen Kunstgeschichte 14, Berlin, Propyläen Verlag.

ÖKSE, A. T. 2005.
"*Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri*", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi** 5: 1-8.

ÖKSE, A. T. 2006.
"*Eski Önasya'dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri"*, **Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi** 6: 67-72.

ÖKSE, A. T. 2007.
"*Funerary Rituals at Gre Virike: A Third Millennium Ritual Place in Southeastern Anatolia*", **VITA: Belkıs Dinçol ve Ali M. Dinçol'a Armağan** (Ed. M. Alparslan/M. Doğan-Alparslan – H. Peker), Ege Yayınları, İstanbul, 549-559.

ÖKSE, A. T. 2019a.
"*Eski* Önasyada *Ritüellerin Arkeolojik / Filolojik İzleri*", **Arkeolojide Ritüel ve Toplum** (Ed. Ç. Atakuman), Tematik Arkeoloji Sempozyumu 5, Ege Yayınları, İstanbul, 9-25.

ÖKSE, A. T. 2019b.
"*Hittite Mountain Pool Sanctuaries as Rain-Cult Places*", **Natur und Kult in Anatolien** (Ed. B. Engels/S. Huy/C. Steitler), BYZAS 24, Ege Yayınları, İstanbul, 27-39.

ÖRNEK, S. V. 1966.
Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançlar ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 174, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

ÖZBUDUN, S. 2009.
"*Yapısal Antropoloji*", **Antropoloji Sözlüğü** (Ed. K. Emiroğlu/S. Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 882-887.

ÖZBUDUN, S. 2019.
"*Var Git Ölüm: Ölüm Ritüellerine Antropolojik Bir Bak*ış", **Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları** (Ed. A. M. Büyükkarakaya/E. B. Aksoy), Ege Yayınları, İstanbul, 43-62.

ÖZBUDUN, S./UYSAL, G. 2012.
50 Soruda Antropoloji, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul.

ÖZERKMEN, N. 2012.
"*Toplumsal Bir Olgu Olarak Şiddet*", **Akademik Bakış Dergisi** 28: 1-19.

ÖZESER, T. 2018.
"*Hitit Toplumunda Büyü: Çeşitleri, Uygulama Alanları, Yöntemleri*", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)** 8: 1-21. http://www.kousbad.org/OncekiSayilarDetay.aspx?Sayi=8 (Erişim Tarihi: 02.07.2021).

PAVLOV, I. 1975.
Şartlı Refleksler ve Sinir Bozuklukları (Çev. N. Arkun), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

PEKŞEN, O. 2016.
"*Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü*", **Journal of History Studies** 8/2: 55-68.

PEKŞEN, O. 2017.
"*Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk*", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 14/1: 102-11.

QUALTER, T. H. 1980.
"*Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi*" (Çev. Ü. Oskay), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 35/1: 255-307.

RENFREW, C. 2013.
"*Bilişsel Arkeoloji*", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 44-49.

REYHAN, E. 2003.
"*Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulanma Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*", **Archivum Anatolicum** 6/2: 111-143.

REYHAN, E. 2008.
"*Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük*", **Akademik Bakış** 2/3: 227-242.

RIEFF, P. 2010.
"*Tarih, Psikanaliz ve Sosyal Bilimler*" (Çev: G. V. Canik), **Tarih Okulu** VII: 109-127.

RUSSELL, B. 1983.
Batı Felsefesi Tarihi, İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ, Say Yayınları, İstanbul.

RUSSEL, B. 1990.
İktidar (Çev: M. Ergin), Cem Yayınevi, İstanbul.

SAPIENZA, Z. S./IYER, N./VEENSTRA, A. S. 2015.
"*Reading Lasswell's Model of Communication Backward: Three Scholarly Misconceptions*", **Mass Communication and Society** 18/5: 599-622.

SCHACHNER, A. 2007.
Bilder eines Weltreichs, Kunst- und Kulturhistorische Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores in Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, Brepols, Turnhout.

SCHIFFER, M. B. 1996.
"*Some Relationships between Behavioral and Evolutionary Archaeologies*", **American Antiquity** 61: 643-662.

SERBES, E. 2019.
"*Göbeklitepe'den* Köşk *Höyük'e Kafatası Kültü: Nedensellik, İşlevsellik, Psikanaliz*", **Harran ve Çevresi Arkeoloji** (Ed. M. Önal/S. İ. Mutlu/S. Mutlu), Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı, Şanlıurfa, 53-64.

SHANKS, M./TILLEY, C. 1987.
Social Theory and Archaeology, Polity Press, Cambridge.

SÖYLEMEZ, S./KOYUNCU, M./AMADO, S. 2018.
"*Utanç ve Suçluluk Duygularının Bilişsel Psikoloji Kapsamında Değerlendirilmesi*", **Psikoloji Çalışmaları** 38(2): 259-288.

STONE V./BARON-COHEN, S./KNIGHT, R. T. 1998.
"*Frontal lobe contributions to theory of mind*", **Journal of Cognitive Neurosci** 10: 640-656.

ŞAH, U. 2018.
"*Anlatı Çalışmaları*", **Psikoloji ve Toplum** 2: 5-16. (Erişim: 05.09.2020) http://psikolojivetoplum.todap.org/2018/03/anlat-calsmalar_16.html

ŞAHİN, A. 2016.
"*Önsöz*", **Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih**, Baharlık Kitap Dizisi 33. Bağlam Yayınları, İstanbul, 11-16

TAN, E. 2014.
"*Mitolojik İmgeleri Tüketmek*", **Journal of Human Sciences** 11/2: 138-154.

TEKİN, H. 2020.
"*Mezopotamya'nın Geç Prehistorik Sanatında Öykücü Anlatım*", **Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi** 6: 53-73.

THUKYDIDES 1972.
Peleponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı 3 (Çev. H. Demircioğlu), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

TILLEY, C. L. 2013.
"*Fenomenolojik/Olgusal Arkeoloji*", **Arkeoloji: Anahtar Kavramlar** (Çev. S. Somuncuoğlu) (Ed. C. Renfrew/P. Bahn), İletişim Yayınları, İstanbul, 128-135.

TOKYAY, M. N. 2011[159].
"*Perseus Kahramanlık Mitinin Arketipsel Sembollerle İncelenmesi*", **Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 19: 193-205.

TSUKIMOTO, A. 1985.
Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien, Neukirchen, Neukirchener Verlag.

TUNALI, İ. 1975.
"*Sanatın Psikolojik Anlamı ve Worringer'in Üslup Analizi*", **Felsefe Arkivi** 19: 11-20.

TURGUT, M./DİLEK Y. 2021.
"*An Example of Meaningless Legitimization Tradition in Ancient Mediterranean Region: Expose to Water*", **Archivum Anatolicum** 15/1: 193-216.

ÜNAL, A. 2002.
Hititler Devrinde Anadolu 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

[159] Yazar ismi derginin 2013 yılı 23. sayısı, s. 347'de düzeltilmiştir.

DOI: 10.22520/tubaar.2021.29.008

ÜNAL, A. 2003.
Hititler Devrinde Anadolu 2, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÜNAL, A. 2005.
Hititler Devrinde Anadolu 3, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÜNAL, A. 2012.
"*Hititlerde Rüya*", **Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. M. Doğan-Alparslan/M. Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 476-491.

WARD THOMPSON, C. 2013.
"*Landscape perception and environmental psychology*", **The Routledge Companion to Landscape Studies** (Ed. P. Howard/I. Thompson/E. Waterton), Routledge, London, 25-42.

WESTENHOLZ, J. G. 1997.
Legends of the Kings of Akkade: The Texts, Eisenbrauns Publications, Pennsylvania.

WIGGERMANN, A. M. F. 2000.
"*Lamaštu Daughter of Anu. A Profile*", **Birth in Babylonia and the Bible: Its Meditarrenean Setting** (Ed. M. Stol), Styx Publications, Groningen, 217-252.

WINTER, I. J. 2010.
On Art in the Ancient Near East I: of the First Millennium B.C.E., Brill, Leiden.

WULF, C. 2009.
Tarihsel Kültürel Antropoloji (Çev. Ö. D. Sarısoy), Dipnot Yayınları, Ankara.

YILDIRIM, E. 2016.
"*Concept of Leadership in the Ancient History and its Effects on the Middle East*", **Sociology and Anthropology** 4/8: 710-718.

YİĞİT, T. 1997.
"*Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine*", **Tarih Araştırmaları Dergisi** 29: 233-245.

ZIMBARDO, P. 2011.
Lucifer Effect; Understanding How Good People Turn Evil, Ebury Publishing, London.